

De biecht

Marianne Philips

bron

Marianne Philips, *De biecht*. Agathon, Houten 1986 (4de druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/phil006biec01_01/colofon.php

Let op: werken die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn.

I

Ik kom bij je zitten zuster.

Natuurlijk, ik weet dat het niet mag. Maar ik doe het toch - ik heb in zo'n lange tijd niet op een stoel gezeten, zo bij een tafel waar een lamp op staat.

Begrijp jij waarom ze gekken in een bed leggen, net of het zieke mensen zijn?

Ja, jij weet het natuurlijk, omdat je zuster bent. Jullie leren zeker op cursus dat we geen gekken zijn, alleen maar zenuwzieken.

Maar dat is onzin. We zijn wel degelijk gekken hier. Ik lig hier nu al zeven maanden op zaal en alleen juffrouw Engberts is gewoon naar haar eigen huis gegaan, al de anderen zijn naar een gesticht gebracht.

Ja, dat kon ik zien, zuster. Als er een auto voorrijdt of een paar zusters of broeders brengen een patiënt naar buiten, zo stijf tussen hun armen gehaakt, dan weet ik immers dat die niet naar zijn eigen huis gaat. Alleen juffrouw Engberts is gewoon met haar man naar huis gewandeld.

Je hebt juffrouw Engberts niet gekend, ze was al weg voor je bij ons kwam. Ze was maar een licht geval, zei de hoofdzuster, een beetje overwerkt. Ik was zo blij dat zij er was om naar te kijken, al de anderen waren zo lelijk en griezelig. Ik lag de eerste weken naast haar, ze had nog een heel aardig gezichtje, en ze trok ook geen rare grimassen, alleen was ze vreselijk bleek. Ze wou ook nooit praten, ze keek maar.

Ja, zij had gewone ogen, net zulke gewone ogen als de zusters en de dokters. Alleen wou ze niet praten. Dat was zeker de ziekte. Mevrouw Dieken ligt nu in haar bed, naast mij. Die praat de hele dag.

Vreselijk is dat zuster, als je ligt naast iemand die praat en die zichzelf niet hoort praten. Het is net of je aldoor luisteren moet omdat anders niemand die woorden zou horen. En dan hoor je allemaal onzin, maar toch probeer je of het niet te begrijpen is.

Ze heeft me vanmiddag zo vreselijk moe gemaakt, omdat ze altijd door sprak over een brief die ze aan het schrijven was. Ze kon de brief niet afkrijgen, en ze bleef maar steeds zoeken naar de laatste zin. Dat doet iedereen wel die een

brief schrijft, omdat de laatste zin precies moet passen bij alles wat al in de brief staat, maar eindelijk vindt men dan toch wat geschreven moet worden.

Maar vanmiddag zocht mevrouw Dieken zo lang. Telkens dacht ze dat de brief af was, dan trok ze met haar vinger een lange streep over het beddelaken, maar dan veegde ze de streep weer uit en ging door met praten en schrijven en spellen.

Het was een brief aan haar moeder die dood is. Het is toch eigenlijk komiek, dat een vrouw van zestig nog een brief schrijft aan haar moeder die dood is. Maar ik vond het vervelend dat ze hardop moest zeggen wat ze schreef, en dat ik niet kon ophouden te luisteren.

Ze heeft liggen schrijven van theetijd tot de avondpap, altijd maar met haar vinger op het beddelaken. Toen de pap kwam is ze opgehouden, ze rook dat die aangebrand was.

Nee zuster, ik ga niet naar bed, ik ben juist helemaal niet moe. Laat me nu toch een beetje bij je zitten. Het is zo heerlijk dat ze allemaal slapen en dat de hele zaal stil is. Nu hoor ik alleen mezelf als ik praat. Nu is het net of ik gewoon in een kamer zit met een kennis bij me die naar me luistert. Zo gewoon, bij een tafel waar licht op valt. Voor wie maak je die doek, zuster? Voor jezelf? Geef nu eens antwoord. -

Waarom zeg je helemaal niets? De ga toch niet in bed liggen - het is warm vannacht en ik heb een flanellen nachthemd aan. - En ik zit juist zo heerlijk op een gewone stoel.

Daar ligt een schaar in je werkmandje. Grappig, dat zie ik nu eerst. Hij glimt mooi, zuster. He heb in zeven maanden geen schaar in mijn handen gehad en vroeger wel iedere dag. Ik had een etui met vier mooie stalen scharen, allemaal verschillende. Een borduurschaartje en een knoopsgatenschaar en een gewone schaar en een hele grote hapschaar om stof mee te knippen.

Wat een mooie sjaal wordt het zuster, die zal je lekker warm houden als je de wacht hebt.

Maar natuurlijk maak je hem niet eens voor jezelf.

Grappig is dat, hoe jullie in de wacht altijd zitten te breien en te haken voor andere mensen, verveelt dat nooit?

Ik heb vroeger ook wel voor anderen gebreid en genaaid - o jé - als je uit een groot gezin komt... En later voor Lientje en Hannes natuurlijk - maar dat waren geen anderen.

Waarom kijk je me nu aan zuster?

Jesses! - heb ik toch gepraat - over Hannes?

Zuster pas op! - opoe wordt wakker, straks heeft ze zich ook al omgekeerd. Je mag haar wel gauw de steek geven, anders moet je haar verschonen!

O zuster - waarom sluit je de schaar voor me weg - ik dacht daar helemaal niet meer aan.

Zo, dat is klaar, kom nu weer hier zitten, onder de lamp; opoe slaapt alweer. Ze heeft niet eens gemerkt dat je haar hielp.

Verleden week is opoe voor het laatst vies geweest. Maar toen was het ook wel heel vreselijk. Zuster Dora had de wacht, heeft ze het niet verteld? We sliepen allemaal, misschien heeft zuster Dora ook wel een beetje geslapen, want opoe lag al helemaal in de viezigheid - echte viezigheid zuster.

En toen ging opoe overeind zitten, ik zag het net gebeuren omdat ik wakker werd, het stonk zo. En ze greep in de vuiligheid en smeed het allemaal op het bed van juffrouw Smit naast haar.

Opoë haat juffrouw Smit, ik dacht dat een kinds mens niet meer zo fel kon zijn, maar ze zou haar wel willen vermoorden als ze niet te bang was. Het komt omdat juffrouw Smit haar bedilt. Laatst had de dokter gezegd dat opoe niet meer uit bed mocht, en toen waren haar pantoffels weggebracht en daarom wilde ze die van juffrouw Smit aantrekken, maar die riep de zuster erbij. En toen kreeg opoe knorren - zuster wat gek dat een kinds mens weer precies huilt als een zuigeling.

Zuster Dora moest ze allebei in bad doen, midden in de nacht. Maar de zaal stonk zo vreselijk - en al de anderen lachten en schreeuwden.

Zuster, denk je ook wel eens dat je in de hel bent? Toen ik hier werd gebracht, wist ik eerst heel zeker dat ik in de hel was. Ik dacht dat die mensen hier, die vrouwen, allemaal heksen waren.

Heb je wel eens gelezen van heksen, die ronddansen en vliegen door de lucht met hangende haren? Bij mijn grootmoeder hing zo'n plaat, later zag ik dat die een opera voorstelde, maar toen ik klein was durfde ik er haast niet naar te kijken.

Juffrouw Smit heeft zulke heksenogen. Of ze ergens vals wordt geknepen en zij nu ook iemand knippen moet.

Op kerstavond... Maar misschien was het wel een andere avond, ik ken de dagen niet meer.

We hadden koekjes gehad bij de thee en de zusters zongen, weet u het nog zuster, wanneer dat is geweest?

Die avond stonden al die mensen hier opeens rechtop in hun bedden en toen klommen ze eruit. Ik had dat nog nooit gezien want ik was hier pas, er was wel eens een enkele uit bed geklommen maar nooit zoveel tegelijk. O zuster, ze zijn zo verschrikkelijk lelijk. Opoë heeft spataderen en juffrouw Smit een zwarte baard, vroeger schoor ze zich zeker, maar jullie doen dat natuurlijk niet. En mevrouw Engberts haar nachtpon zat vol vlekken en juffrouw Thysselt hinkte en ze had ook geen tanden, want haar kunstvoet en haar gebit waren opgeborgen.

En toen gingen ze allemaal samen dansen. Ja, omdat jullie muziek maakten beneden, het was toch wel kerstmuziek, jullie zongen zeker voor de rustigen. Ik kon de muziek goed horen, zuster Eva had de deur opengezet, ik lag naast de deur. Maar toen gingen ze allemaal samen dansen en opoë sprong rond op haar blote voeten, die zijn helemaal blauw, en mevrouw Dieken haar hemd ging los, ze was zo wit en zo dik - als een gebarsten paddestoel.

Toen dansten ze hoe langer hoe harder en juffrouw Smit kreeg een gilbui, daarom moest zuster Eva de deur dichtmaken, en toen waren de kerstliedjes weg. Maar al die mensen bleven dansen, ze tolden en vlogen en ze draaiden steeds vlugger - toen moest ik opeens uit mijn bed komen, omdat

ik dacht dat ik nu ook een heks was en maar mee moest gaan dansen. Maar ik huilde zo vreselijk dat ik een heks was geworden. Ik wist toen zeker, dat ik in de hel was, om Lientje.

Je hoeft me niet zo aan te kijken zuster. Ik weet wel wat ik gezegd heb. Lientje - ik weet ook dat ik in de hel ben om haar. Nee, ik ben niet gek - nu weet ik wel dat dit hier niet de hel is - behalve een heel enkele keer, als ik weer vergeet dat dit een zenuwkliniek is in de gewone wereld.

Ik ben hier alleen in mijn eigen hel.

Nee zuster, kijk maar niet naar de schel, ik krijg geen aanval, ik heb maar eenmaal een aanval gehad - voor ik hier werd gebracht. Laat me maar praten. He weet precies wat ik zeg, ik weet ook dat het tien minuten over half twaalf is op je horloge - je hebt wacht tot zes uur, nietwaar?

Nee zuster, ik ga niet naar bed. Laat me nu maar zo zitten. Kijk eens door het bovenraam! - door het ijzergaas heen kun je zien dat de lucht blauw is. Zuster, nu staat de maan ergens boven een gracht of een vijver, en de nacht is warm. Buiten lopen nu nog wel mensen, samen, arm in arm, ze lopen langzaam langs de huizen tot ze bij hun eigen deur zijn. Daar laten ze elkaar los en de man steekt een sleutel in het slot.

Vreemd, ik droomde straks, voor ik opstond om bij de lamp te zitten, ik droomde van een sleutel die in een slot wordt gestoken, klik, zegt de sleutel en een bundel sleutels rinkelt - wat een gezellig gehoor is dat, zuster - als een man thuiskomt en zijn sleutel in het slot steekt.

Och, dat weet jij natuurlijk niet. Jammer, hè?

- Daar moet ik om lachen. Jij bent een nette, lieve verpleegster en ik een slecht mens, die haar eigen zuster... nee... een gekke vrouw die onder observatie is omdat haar advocaat dat nodig vindt. En nu beklaag ik jou. Zot hè?

- Hoe oud ben je?

Nee, dat vertel je natuurlijk niet aan een patiënt; jullie zijn ook eigenlijk veel te jong om hier te zijn, bij ons. Ik denk wel eens dat alleen de gewone mensen die al helemaal oud zijn geworden, ons kunnen begrijpen.

Maar jij hebt pas een enkele grijze haar, je bent zeker niet

ouder dan een jaar of dertig. Toen ik dertig was heb ik mijn eerste grijze haren uitgetrokken, heel voorzichtig - je moest het ook doen, zuster - waarom zou men ouder lijken dan men van binnen is?

Lientje had prachtig haar, goudblond, het golfde zo heerlijk dat het in de diepte van de golven roodbruin was, maar langs de ronding van haar hoofd straalde het als goud.

Zulk mooi, zacht blond haar. Zo wijd. Het wuifde als ze in de wind liep, want ze droeg nooit een hoed.

Als er maar een paar grijze haren tussen die blonde waren geweest zuster - dan had ik het niet gedaan...

Hoor mevrouw Boenders nu prevelen - ze zegt nog teksten terwijl ze slaapt. Wat voor vreselijke ziekte is dat toch, die ziekte van mevrouw Boenders? Ze zegt de hele dag teksten, achter elkaar, niets dan teksten, maar ze passen niet bij elkaar en toch zie ik aan haar ogen dat ze tevreden is omdat die teksten zo mooi volgen na elkaar.

Ik wist niet dat er zoveel teksten waren - ik hoefde op school maar eenmaal per week een tekst te leren - maar zij kan wel een uur lang teksten opzeggen, allemaal andere, tot ze buiten adem is. Dan gaat ze eindelijk helemaal rechtop staan in haar bed, en dan zegt ze met haar schorre stem altijd dezelfde tekst: Alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft... dat zegt ze dan nog wel een heleboel keren, tot ze een aanval krijgt.

Waarom heeft elke tekst zo zijn eigen dreun, zuster, dat is lelijk, ik vond dat op school al zo lelijk. En u kan ik er nog niet naar luisteren - laatst werd ik zo moe, zo moe - ik schreeuwde tegen mevrouw Boenders dat ze op moest houden, maar toen kreeg ze een aanval en vloog op me af. Ze heeft zulke magere armen en benige handen, ze kneep tot ik blauwe plekken had. De zusters hebben haar toen koude omslagen gegeven.

U hebt mevrouw Boenders nog nooit zo gehoord, in de wacht is iedereen rustiger. - Daarom wil ik nu zo graag wakker blijven, het is zo heerlijk als er niets in je oren tuit.

- Wanneer een kamer stil is, kan daar wel een vlieg

gonzen of een keteltje zingen, of een mens bladzijden omslaan, zo dat alles stil blijft. Ik bedoel, zo dat er niets verandert aan de wereld.

Kijk zuster, nu berg jij de sjaal weg en je neemt het naaiwerk - dat hebben je handen vanzelf gedaan, niemand heeft gehoord dat iets veranderd is. Zo hebben we een heleboel avonden bij elkaar gezeten, in de stilte, zonder dat iets veranderde - Lientje en ik en Hannes - en Hannes...

Ja. Toen Lientje nog aan de tafel haar schoolwerk maakte. -

Zuster, je naait maar door en je kijkt me niet aan. Weet je, dat is het vreselijkste hier. Dat jullie niet luisteren. Als we praten, praten we tegen muren, want jullie hebben je aangewend om niet te luisteren.

We zijn toch niet allemaal zó krankzinnig dat je niet naar ons luisteren kunt? Ik weet het wel, soms maakt het al te moe als men luistert, maar wat ik vanavond tegen je zeg, dat kun je toch aanhoren! Ik zou willen praten tegen een ander mens, zelf hoor ik wel mijn stem en mijn woorden, maar vanavond kan ik niet verdragen dat ze ongehoord bij me terugkomen, ik zou willen dat je iets begreep, zuster - als er maar iemand was die iets begrijpen kon...

Als ik in de onderzoekkamer ben bij de dokter, kan ik niet spreken, want ik zie altijd zijn hand met de vulpen, die alles op wil schrijven. Hij heeft zwart haar op de rug van zijn hand en vierkante vingertoppen, die knijpen in de vulpen of hij heel graag schrijven wil. Maar daardoor kan ik niet spreken. Ik heb in al die maanden niet kunnen spreken tegen de dokter en toch laat hij me elke week tweemaal naar de onderzoekkamer komen.

O, de eerste keer, toen de zuster me kwam halen om me daarheen te brengen was ik zo vreselijk blij. Ik had al een hele week hier in de hel gelegen, ik wist niet dat ik nog zou kunnen heen gaan door die deur, waarvan jullie allemaal een sleutel in je zak dragen. En toen, opeens, kwam zuster Eva met zuster Marie, ze zeiden dat ik op mocht staan, ze deden me een japon om en namen me elk onder een arm - zus-

ter - wat een gek gevoel is dat, als je denkt in de hel te zijn en je voelt weer een mens tegen je aan - toen brachten ze me weg door de deur en ik liep door een gang, langs een raam waar geen tralies voor waren. En toen, opeens stond ik in een kamer met drie grote ramen - een daarvan was wijd open, en de winterlucht was al zonnig en rook naar het voorjaar.

Toen moest ik toch wel denken dat de zusters engelen waren die me uit de hel hadden gehaald om me naar de hemel te brengen, dat spreekt toch vanzelf, dat zou iedereen immers denken! Maar het was de onderzoekkamer, dat weet ik nu wel, en de professor lachte toen ik vroeg of hij de almachtige God was die me richten zou. Tegen de zuster zei hij: 'Breng haar maar weer weg.'

Zou een professor weten hoe het is wanneer je door een open venster hebt gezien en weer terug moet naar een zaal met tralies en ijzergaas voor de ramen? Ik denk het niet - hij zou niet kunnen leven en een professor zijn.

Ik kon later nooit meer antwoord geven als de dokter of de professor me iets vroeg, het was altijd alsof een klem tegen mijn verhemelte drukte, je weet wel, zo'n klem die de tandarts in je mond zet voor hij de vulling gaat maken. Ik heb nog nooit een woord kunnen zeggen tegen de professor, daarom praat hij nu over me of ik een ding ben dat niets hoort en niets ziet - toen zuster Eva me gisteren bij hem bracht, zei hij: 'Zet haar maar in de onderzoekkamer.'

Gek hè? Een professor moest toch weten dat men nog wel luisteren kan al spreekt men niet.

Zie je zuster, nu heb je even naar me geluisterd, maar dat kwam omdat ik over de professor en de dokter sprak. Zou je nu ook niet naar mezelf willen luisteren? Ik heb het zo gehoopt straks, toen ik je gezicht zag onder de lamp.

Nu is het twaalf uur op je horloge. -

Daar slaat de torenklok ook al - hoor je wel - een, twee, drie... Twaalf slagen. - Nu zijn er al vier uren van je wacht voorbij, zuster.

Het kan me ook niet schelen of je luistert. Ik zal toch alles vertellen. Misschien doe je ook maar net alsof je me niet

hoort, omdat ze je op cursus leren dat je je niet verdiepen mag in de onzin die we praten.

Ja, zo zal het wel zijn, jullie zouden misschien wel niet gewoon kunnen blijven leven, als jullie naar ons luisterden.

Maar ik praat geen onzin, ik heb nooit onzin kunnen praten - misschien ben ik wel gek - goed - maar onzin praat ik niet, je zult naar me luisteren zuster, voor de aflossing komt zul je alles horen, ik zeg je dat je het niet vergeten zult.

Nee. Naar bed ga ik niet, dit is nu de eerste maal in zeven maanden dat mijn mond open wil, nu ga ik niet meer slapen. Als je me naar bed brengt, ga ik schreeuwen tot al de anderen wakker zijn - en dan is het uit met je rustige wachtje - zuster.

Och, trek je lieve gezicht maar weer aan. Zoals je straks zat onder de lamp, toen de hoofdzuster de ronde deed. Het kan me ook niet meer schelen of je lief bent - je bent een mens met oren, je moet me aanhoren, of je het begrijpt of niet.

Hoor, nu slaat de andere torenklok - die komt altijd wat later - hij heeft een zwaardere slag dan de eerste - deze hoor ik altijd, ook als ik slaap.

Toen ik pas hier kwam, lag ik te wachten, ieder kwartier wachtte ik op het volgende, van kwartier tot kwartier heb ik gewacht op die klokkeslagen. Het is wel heerlijk dat geluiden niet worden tegengehouden door ijzergaas, nu kan ik toch nog altijd de klokken horen die in de toren hangen, in de hoogte waar alleen nog de lucht is.

Weet je dat ik geboren ben onder een toren?

Ja, nu zal ik bij het begin beginnen, jij naait maar door, het komt er allemaal niets op aan - jij hebt ook geen vulpen om alles op te schrijven voor een advocaat, die het in de krant kan laten zetten - het komt er nu niets op aan - je luistert immers niet eens.

Het huis was laag onder de toren, het had één verdieping, maar de ramen waren hoog, allemaal precies even hoog. De

deur was in het midden, een brede groene deur met grijs traliewerk, als je binnenkwam in de brede gang met de rode plavuizen, wist je al dat aan iedere zijde een kamer was. Boven waren natuurlijk drie kamers met één hoog licht raam ieder.

Als ik uit de bewaarschool kwam, kon ik de ramen tellen, ik kon net tellen tot vijf, boven vijf werd het moeilijk.

Toen mijn vierde zusje werd geboren was ik vijf jaar, die volgende zomer ging ik naar de grote school en ik herinner me nog heel goed, dat ik voor 't eerst zes stokjes op een rijtje moest leggen, net op de dag dat mijn broertje geboren werd. Hij was het zesde kind.

Mijn moeder heeft tien kinderen gehad, Lientje was het tiende, maar zij was een nakomertje, ik was al zeventien toen zij werd geboren. Ik denk nog altijd in mezelf: 'we zijn met ons negenen,' zoals ik in mijn jeugd moest zeggen tegen de mensen die naar zoiets vroegen - later valt me dan pas in: 'Lientje was er ook,' - dan zeg ik - 'moeder had tien kinderen.'

Ik was de oudste, ik heb het huis vol zien worden. Een 'burgerwoonhuis', dat stond op het veilingbiljet toen het verkocht moest worden, en dat was het ook, hoor. We hadden tweemaal per week osselapjes en 's zondags een stukje - soms waren de osselapjes alleen maar spek - maar op school zei ik: 'bij ons thuis eten we driemaal in de week vlees.'

Grappig dat schoolkinderen zo graag alles willen weten over elkanders eten en drinken en kleren en de gewone dagelijkse dingen, tot de w.c.-geheimen toe, je kan er maar niet genoeg van vertellen. Maar de echt belangrijke dingen van ieder kind, die vertelt niemand - dat is iets heel anders en je zou er ook niet over kunnen spreken omdat er geen woorden bij horen. De echte dingen van ieder mens behoeven misschien wel nooit verteld te worden, anders zouden er natuurlijk woorden voor zijn.

Maar over de toren kan ik nu wel vertellen, ik ben nu niet meer zo kinderachtig. De toren was een reus, hij stond uit te kijken boven ons huis, als ik aan het begin van de straat

aankwam, zag hij me dichterbij komen. Ons lage huis was in zijn macht, als het zou proberen om weg te lopen van zijn plaats, kon de reus er zijn zware poot op zetten, daarom liep het maar niet weg, het bukte zich alleen heel diep, omdat het toch bang was voor de poot.

Maar ik was niet bang voor de reus, ik liep in de straat en kwam steeds nader, soms sprong ik touwtje en soms schopte ik een hinkelsteentje voort, soms liep ik ook alleen maar zo'n beetje te dansen en altijd wist ik wel dat de reus mij geen kwaad kon doen omdat ik daarvoor te klein was, als hij zijn poot op me zette, zou er altijd nog wel een klein holletje overblijven waar ik in paste. Daarom durfde ik ook best naar hem opkijken, ik kon de grote klokken in zijn open kop tellen; als de grootste ging bassen op de hele uren, dacht ik - 'ga je gang maar, je doet me niets - al je zware lawaai drijft weg naar de zee.'

Ja. Het stadje lag aan zee. Wel niet de echte, grote zee, maar toch breed zeewater met een golfslag.

Voor de zee was ik wel een beetje bang, omdat men nooit precies wist wat men eraan had - ze was zo beweeglijk, soms likte ze heel laag aan de schoeiing waartegen de bosjes wier zo'n beetje lui heen en weer dreven, maar soms stond ze tot heel boven aan de dijk en zwaaide klodders geel schuim over de stenen banden langs de haven. Ik keek maar liever uit de verte naar de zee, dan was het wel prettig om te zien dat de golven gelijk ademhaalden.

Vreemd, nu ik denk aan die jaren, is het net of de toren en de zee alleen belangrijk waren. De toren stond boven het huis en de weg naar school liep langs de havenkade. Maar in werkelijkheid waren de school en het huis toch heel belangrijk, dat herinner ik me nu wel. Alleen is het net of ik een gesloten vakje in mijn hoofd moet openmaken voor het huis en de school. Een dichtgemetseld vakje - nu heb ik het opengebrouwen - wat klein en hinderlijk wordt nu alles. Nu krijg ik weer hetzelfde gevoel dat over me heenschoof als ik stond op de gangmat, wanneer de voordeur was dichtgegaan tussen mij en de straat.

Binnen in huis was alles heel echt en belangrijk natuurlijk,

het enige echte - het was eten en drinken en de bedstee en oppassen om geen tikken te krijgen van vader. Maar het was er vreselijk benauwd omdat er nooit iets anders gebeuren kon dan er iedere dag gebeurde, kopjes die ik moest afdrogen en altijd een klein zusje of broertje dat de fles moest hebben en dat zuur rook uit zijn wieg.

Ik heb al de kleinere kinderen flesjes gegeven en luiers aangedaan, ik was de oudste. Ik heb ook altijd in de straat een wagentje heen en weer gereden, altijd zo heen en weer op de stoep, van de drogist tot de manufacturenwinkel. Als ik die lijzige wagen liep te duwen, was het net of de straat ging ruiken naar de huiskamer - het olieluchtje van een pit waarop al heel lang een koffiepot pruttelt.

Ik heb zo'n vreselijke hekel gehad aan die lompe rieten kinderwagen, ik heb hem gehaat, ja, gehaat. Omdat hij nooit leeg kwam. Altijd werd hij maar weer opgeschilderd, dan ging moeder het dekentje ook nieuw overtrekken - en dan wist ik wel dat er weer zo'n plat week kindje in zou komen, dat gereden moest worden tot het stevig en lastig werd en op het bankje ging klimmen.

Eens, toen ik uit school kwam, vond ik de wagen weer zo opgeknapt wachten op de rode stenen van de gang. Het was net knikkertijd, ik had heel vuile handen. Toen heb ik met mijn nagels twee lange zwarte krassen gehaald door de verse witte verf. Dat was heerlijk, ik heb erbij gelachen. Moeder moet het hebben gezien, ze kwam net de kamer uit, maar ze heeft me geen tik gegeven, ze heeft me over mijn haar gestreken, toen lachte ik niet meer. Die avond in bed heb ik zo vreselijk gehuild, omdat alles in huis niet anders wilde zijn dan het was, omdat elke middag de vuile vaat moest worden gewassen en de luiers gespoeld, en omdat de wagen weer was opgeknapt en niemand er iets aan kon doen dat die altijd vol bleef.

Begrijpt u, zuster? - och nee, u begrijpt het natuurlijk niet. U hebt zo'n deftig, fijn gezicht - u weet dat allemaal niet. U bent zeker wel verpleegster geworden omdat u een nuttig mens zou zijn.

Wilt u dan niet proberen om het te begrijpen, het was toch

alles precies zoals ik het vertel - het is toch alles echt gebeurd, het is met mij, met mijzelf zo gebeurd.

Ik wilde al heel vroeg weg uit het huis, ik wilde helemaal niet nuttig zijn, ik dacht niet aan zo iets. 's Morgens vroeg werd ik al wakker met zo'n tegenzin om aan een nieuwe dag te beginnen dat ik misselijk zat te worden voor mijn boterham, die nam ik dan maar mee voor het speelkwartier. En het werd steeds erger - eindelijk had ik me stellig voorgenomen om maar weg te lopen van huis.

Eens, op een zaterdagmiddag, heb ik gelopen tot halverwege de dijk, waar de vuurtoren staat, ik had een reep chocola in mijn zak en de vierendertig centen uit mijn spaarpot, ik dacht dat ik daar wel een week lang oudbakken kadetjes van kon kopen. Het was een ongelooflijke zaligheid dat het huis achter mijn rug lag en ik de wereld binnenliep - ik ben wel een half uur lang gelukkig geweest.

Wonderlijk. Nu ik aan al die weggezakte jaren denk, blijft dat halve uur overeind staan, het is misschien wel het verrukkelijkste dat ik ooit heb beleefd. Ik zag dat de bomen stil op hun plaats bleven staan omdat ze vanbinnen zachtjes lachten, maar ik wist dat ze me nakeken. De wolken dreven heel rustig voor me uit om de weg te wijzen en de zomerwind blies zachtjes in mijn nek, of hij achter me aan liep en ademde, ik weet nog goed hoe lauw de lucht was.

Maar toen ik de vuurtoren dichterbij zag komen, vond ik het opeens raar dat ik daar liep als een zigeuner die geen huis heeft. Ik kende de vuurtorenwachter, omdat vader het schilderwerk aan de toren onderhield. Eens heb ik naar boven in de toren mogen klimmen, toen heeft de wachter me daar zijn lampen laten zien. Het waren nog olielampen, hij had er veel mee te doen maar ze zagen er erg netjes uit, alles blonk daarboven. Zelf was hij ook heel netjes, een oud-militair met een dikke grijze snor en een rechte brede neus. Alleen op zijn handen kon hij niet netjes zijn omdat hij veel poetsen moest en altijd petroleum moest bijgieten, daarom gaf ik hem ook geen hand toen ik hem bedankte eer ik wegging. Maar later moest ik altijd aan hem denken als 's avonds de lichtbundels over ons huis schoven, dat ging zo regelmatig als het tikken

van de klok, dan wist ik: lekker, nu is hij aan zijn werk.

Die middag, toen ik bezig was weg te lopen, had ik helemaal niet gedacht aan hem of aan de vuurtoren, ik liep maar op die dijk omdat het zo heerlijk is als men naar twee kanten uitziet over weiland waarin tegelijk rode klavers en pinkster-bloemen staan. Maar opeens was ik al bij de toren.

De wachter stond beneden in het kleine bloementuintje, heel lang en rechtop, hij had me gezien en hij wenkte. Ik moest wel dichterbij komen en een hand geven, toen rook ik opeens de scherpe lucht van olie en van poetspommade, die zo lang aan zwartgepoetste vingers hangen blijft.

Daardoor rook ik toen ook weer dat moeder bezig was aan het zaterdagse werk. Ik had niet naar moeder gekeken terwijl ik wegliep, omdat ze niet mocht zien wat ik van plan was, maar nu wist ik weer heel goed dat zij 's zaterdagmiddags de koperen bloempot poetste die thuis altijd voor het raam stond.

Ik ging nog wel honderd stappen verder, maar toen moest ik gaan zitten aan de kant. Ik sloeg mijn twee handen om twee volle bundels gras, dat is heerlijk, men houdt de zoete geur van het gras vast, de stengels zijn zacht en vochtig. Ik drukte mijn hoofd in het gras, hebt u dat wel eens gedaan, zuster? Er is op de hele wereld niets wat heerlijker is - voor een kind.

Maar de poetspommade had me te pakken - ik kon al niet meer het gras ruiken zoals het was, ik wist weer dat ik eigenlijk naar huis moest om de aardappels te schillen voor de zondag. Toen ik overeind ging zitten was de vuurtoren weer heel gewoon het eind van een wandeling, de wereld was niet meer daarachter.

Ik heb mijn reep toch maar opgegeten, ik zie nog hoe het zilverpapier bolletje achterbleef tussen het gras, toen ik omkeerde en naar de stad terugliep.

Men loopt heel anders op een dijk die reikt tot aan zee, dan op dezelfde dijk, als die gewoon de terugweg is naar de stad. Men ziet al die vierkante blokken en gebouwen dan weer zo groeien. Mijn voeten waren erg zwaar toen ik liep in de schaduw van het spoorviaduct - als ik later terugkwam op

die plek, voelde ik altijd dat daar de stad weer begint.

Dit is mijn enig kinderavontuur geweest - ik begrijp nu niet eens dat ik het zo goed heb onthouden. Ik heb ook niet meer geprobeerd om van huis weg te lopen, ik wist voorgoed dat een kind zo iets niet kan.

Toen we die avond aan tafel zaten voor de pap, karnemelkse pap met stroop, was ik weer gewoon terug tussen de anderen, ik vond het wel prettig, geloof ik, dat ik aan een schoon wit tafelzeil zat voor een wit bord met een tinnen lepel. Maar toen de pap was opgedaan en ik mijn ogen dicht moest houden omdat vader bad, rook ik de karnemelklucht zo akelig scherp dat ik mezelf voelde wegzakken.

Ik keek in de ogen van vader toen ik bijkwam, dat zal ik nooit vergeten. Hij bekeek me zoals hij in de werkplaats een kast of een tafel bekeek die bijgeschilderd moest worden, heel secuur en nauwkeurig. Vader had kleine, blauwe, oplettende ogen. Hij zei tegen moeder dat ik de leeftijd had voor zo iets, toen at hij zijn bord leeg en dankte.

Vader at altijd heel bedaard, hij at alles wat hij kreeg, wel slurpte hij erg, ik vond dat toen al heel lelijk.

Moeder is met me naar de fondsdokter geweest die zei dat ik bloedarmoede had, hij gaf staalpillen en zei dat ik melk moest drinken - in die tijd moest een kind altijd melk drinken als het iets mankeerde. Bij ons op school stond een heel rijtje melkflessen van kinderen die zwak waren, 's morgens en 's middags stonden we om de beurt op uit de bant om een beker te drinken, we liepen op onze tenen om de klas niet te storen en met de handen op de rug, dat was netjes.

Zo'n grote beker koude melk voelt heel akelig in je maag, ik moest altijd rillen als de beker leeg was. Het was jammer dat ik er niet meer kleur van kreeg, die dure melk was een hele opoffering voor moeder, maar ik bleef even bleek. Toen ging ze me 's avonds ook nog levertraan geven. Maar daardoor duurde het dan weer zolang voor ik de levertraan niet meer proefde en slapen kon.

Wil je geloven dat ik nu mijn hoofd zou kunnen neerleggen op je tafeltje, zuster, om te gaan huilen, om alle tranen te huilen die ik ingehouden heb ik mijn jeugd? Ik ben het niet

zelf meer, zie je, ik ben alleen maar dat kleine kind, en ik voel alleen het verschrikkelijk benauwde verdriet dat het kleine kind heeft gehad. Het lijkt helemaal niet op grote-mensen-verdriet, maar het doet me zo'n pijn dat ik zou kunnen schreeuwen.

Nee, alsjeblieft, leg je naaiwerk niet neer. Laat me nog een beetje hier zitten alsjeblieft, breng me niet naar bed. Ik zal heus niet gaan schreeuwen, ik zei dat maar zo, ik kan best een huilbui inhouden.

Van de school heb ik geen echt verdriet onthouden, er gebeurde daar helemaal niets. Het was er alleen vervelend, er bleef op school altijd iets drukken tussen mijn ogen en mijn neus dat me aan 't gapen maakte, daarom keek ik vaak weg van het boek en het bord en dan kreeg ik knorren. Gewone knorren, er werd haast nooit iemand in de hoek gezet of weggestuurd, er gebeurde haast nooit wat op die school. Van de eerste klas tot de laatste is dezelfde onderwijzer met ons meegegaan en alles paste bij elkaar. De boekjes liepen van het eerste tot het zesde deeltje, de schriften kregen ieder jaar een nauwere afstand tussen hun blauwe lijntjes, de kaarten en de platen van alle klassen stonden klaar in de kaartenkast en de zesde klas had de laatste van alle series. Ik weet dat goed omdat ik vaak de boekjes en de schriften voor meester in de kast moest stapelen, ik had toen al heel handige vingers. De meester was een lange gele man met bruine tanden - eens heeft hij twee voortanden laten trekken, later moest ik altijd naar het donkere holletje kijken waar ze gezeten hadden.

Zot - waarom vertel ik dat?

Ik herinner me van de school nog het allerbest de groene schutting waarop de jongens krijtpoppetjes tekenden. Ik tekende zelf ook daarop, in het speekwartier, maar niet met wit krijt, ik had een paar mooie pijpjes rood en blauw krijt en daarmee tekende ik dames in sleepjaponnen.

De meisjes vonden dat heel mooi, maar ze keken nooit lang, het was ook wel prettiger om te tekenen als ze niet allemaal stonden te kijken.

Soms leunde ik ook met mijn rug tegen die schutting om naar de lucht te zien en de zon te voelen schijnen. Boven de schutting, tegen de lucht, ontmoette ik dan een hele rij van wonderlijke figuren, dat was de kroonlijst van het oude Provinciehuis tegenover de school. Heerlijk was dat - er stond een brede zeegod in het midden, hij blies op een hoorn en zijn wangen stonden bol of hij zelf de zeewind was - rondom hem lagen en zaten vrouwen, echte naakte ronde vrouwen, hun haren woeien om hem heen en ze beurden open schelpen omhoog. Ik weet nog heel goed wat een tevreden gevoel het gaf als de grijze lucht oplichtte achter die prachtige stoet en alles wit werd tegen een blauwe hemel. Als ik lang keek, bleef er niets anders over in de wereld, dan reed ik mee op de golvenwagen achter de witte dolfinen, daar was mijn plaats.

Wanneer het speelkwartier om was, ging de bel, een oude gebarsten bel, hij kon niet hard geluid worden, maar mij maakte hij soms misselijk van schrik. Ik kan het geluid nu nog horen, ik kan ook mijn hoge zwarte rijglaarzen zien die ik dan terugvond op de klinkers van het speelplein.

Binnen in school kon men de lucht niet zien, ik herinner me alleen grijs licht door een hoog raam waartegen zwarte vliegen rondkropen.

Toen ik twaalf was, ben ik van school gekomen, uit de zesde klas. Ik heb nooit verlangd om meer te mogen leren, zoals andere kinderen uit de klas, ik heb ook nooit gemerkt dat ik niet genoeg kende voor de wereld. De wereld kon me dadelijk gebruiken.

O, ik wist ook wel een heleboel van de wereld, veel meer dan op school wordt geleerd. Het was wel niet prettig om zoveel te weten, men moest te veel denken en dat kon alleen 's avonds in bed, anders was daarvoor geen tijd. In bed heb ik liggen denken over alles van mannen en vrouwen, alles wat de meisjes me zo hadden verteld op school - de anderen smoesden erover in stille hoekjes, maar daar kon ik niet zo aan meedoen omdat ze er te veel bij grinnikten - ik vond dat toen al heel lelijk. Ik hoefde ook nooit te grinniken - het was veel te angstig en ernstig - ik had thuis zo vaak meegemaakt

hoe moeder haar kinderen kreeg, ik werd naar de vroedvrouw gestuurd omdat ik de oudste was. En om al het andere kon ik ook niet lachen - ik stopte de gedachte weg. Het leek vies en onzinnig om aan zo iets te denken, vader en moeder gaven elkaar zelfs geen kus waar we bij waren.

Later, toen ik al op atelier was, heb ik me pas verwonderd om vader en moeder die elkaar nooit kusten en toch negen kinderen hadden. Ik was toen naaihulpje bij een Française en zij streek haar man over zijn haar als hij thuiskwam.

Natuurlijk, nu weet ik alles van de wereld, veel te veel zuster, ik weet zoveel dat ik dood zou willen zijn; ieder mens zou doodgaan aan wat ik weet. Nu weet ik ook wel dat vader niet een man was die kust - hij had alleen een vrouw getrouwd voor zichzelf.

Ik weet niet of moeder het heeft begrepen, dat ze levend in de hel was terechtgekomen. Ik denk het niet, maar ze verlangde wel heel erg naar de hemel. Ze had een oud kalenderschild, het was een christelijk schild, er stonden engelen op in witte japonnen. Ik vond dat bij die witte engelen eigenlijk witte haarstrikken hoorden maar ze droegen alleen groene takken in hun handen.

Het schild was al lang leeg, toen heeft moeder het eindelijk weggenomen uit de huiskamer, maar ze heeft het met een punaise in het houten keukenbeschot geprikt, boven het aanrecht; daar heeft het nog jaren gehangen, tot het helemaal vet was. Ik heb wel gezien dat ze ernaar keek als ze aardappelen stond te schillen, ze kon dat heel vlug, haast op het gevoel af, en dan waren haar ogen tussen de engelen.

Toen ik twaalf jaar was, had moeder negen kinderen, ze was toen tweeënveertig jaar. Vader en moeder waren pas laat getrouwd omdat het in hun tijd een schande was als men meubelen kocht op afbetaling. Ik kan me mijn moeder niet herinneren zonder grijze haren.

Een jaar ben ik thuis geweest bij moeder om de huishouding te leren, dat wilde vader zo. Eerst dacht ik dat het prettiger zou zijn dan de school omdat men het werk zelf verdeelt over de uren. Maar het werd veel erger; op school wist ik vooruit dat het werk nooit ophield, dus daar nam ik mijn

eigen tijd om buiten het boek te kijken. Maar thuis liep ik in het begin vaak rond met zo'n klein blij gevoel dat ik misschien wel even tijd zou hebben om iets prettigs te doen als eerst maar het werk af was. Dan haastte ik me, maar dan, als ik klaar was, merkte ik dat er altijd nog ander werk was te doen waaraan ik niet had gedacht maar moeder wel.

Zuster, dat kennen jullie niet, rijke mensen en deftige mensen kennen dat niet, en de verpleegsters en alle mensen die weten dat ze mogen uitrusten wanneer ze gewerkt hebben, kennen dat niet, ze kunnen het niet weten. Het is zo'n vreselijke teleurstelling, als je toe bent aan het ogenblik dat je zou kunnen gaan nietsdoen, of een beetje rondlopen, of praten met een ander die ook niets doet - en opeens wordt er weer nieuw werk voor je neergezet, dat je doen moet omdat je weet dat het niet anders kan. Vooral als je pas dertien bent.

Het is heel vreselijk geweest, ik kan me dit nog goed herinneren, ik was al niet helemaal een kind meer. In die tijd heb ik ook geprobeerd om me te vergifigen. Ik heb alle luciferskoppen uit een heel doosje lucifers opgegeten omdat ik dacht dat ik dan wel dood zou gaan door de fosfor - op school had ik geleerd dat fosfor vergif is. Maar het is mislukt, de meester had zeker overdreven, ik heb alleen maagpijn gehad.

Als vader toen niet zijn ongeluk had gekregen, zou ik zeker altijd thuisgehouden zijn om moeder te helpen. Maar toen vader schilderwerk deed aan de daklijst van de gereformeerde kerk, is het touw gebroken waaraan zijn schildersbankje hing. Het was een hele hoogte en toen de mensen hem opnamen, noemden ze het een wonder dat hij nog leefde, maar hij heeft nooit meer kunnen werken. Moeder kreeg natuurlijk steun van het armbestuur en van de diaconie, maar toen die heren zagen dat ik moeder hielp in de huishouding, vonden ze dat ik liever wat moest meeverdienen, daarom deed moeder me als loopmeisje bij die Française.

Zuster, jij hebt jezelf nooit slecht gevonden, dat kan ik aan je zien, je hebt zo'n mooie gezonde kleur en je haar is zo netjes gescheiden. Misschien ben je wel de dochter van een

dominee, die trots op je is omdat je een goed werk doet in de wereld.

Zou jij kunnen begrijpen dat ik in de kerk gebeden heb of God mijn vader maar niet meer beter wilde maken, omdat ik dan weer terug zou moeten naar huis?

Zie je, nu heb je me aangekeken. - Ja zuster, zo slecht ben ik geweest. Maar ik had geen spijt, ik heb nu nog geen spijt, ik ben tenminste eerlijk geweest tegen God. Als ik gebeden had of hij vader beter wilde maken, had ik hem belogen. Ik had geen medelijden met vader, hij moest stilliggen, dat was alles. Ik had geen medelijden, hij kreeg iedere dag zijn biefstuk of zijn karbonaadje, waarnaar wij allemaal keken en waarvan hij nooit iemand liet meeproeven. En de gelovigen kwamen hem bezoeken - hij was ouderling geweest. Langzamerhand veranderden zijn werkhanden, ze werden wit en fijn en hij kreeg ook een fijnere stem, die over de bijbel kon spreken zoals de dominee sprak - toen noemden ze hem 'een omgekeerde' en de vrouw van de notaris bracht ingemaakte kersen.

Vier jaar geleden is hij pas gestorven, hij heeft drieëntwintig jaar plat gelegen en in de advertentie stond dat hij zijn lijden zachtmoedig heeft gedragen.

Maar ik zeg je zuster, hij heeft niet geleden, hij heeft genoten van zijn leven, hij heeft bedaard gegeten en gedronken wat de mensen hem kwamen brengen, hij heeft mooie woorden gezegd tegen de mensen en geweten dat hij 'een omgekeerde' was. En toen hij al vijf jaar plat had gelegen, moest moeder toch nog bevallen. Van het tiende kind. Dat was toen Lientje. -

Je hoeft niet hardop je steken te tellen, ik weet wel dat het voor jou geen verschil maakt of ik spreek of zwijg. Ik ben ook alleen maar voor mezelf aan 't praten omdat ik zeker wil weten dat ik niet gek ben.

Maar toch hebben je oren iets gehoord - anders zou je je steken niet tellen.

Nu gaan we verder. Nee, je hoeft me niet aan te kijken. Met jou heb ik ook geen medelijden. Om zes uur is je wacht

afgelopen, dan staan je boterhammetjes klaar in de zusterkamer. En als je morgenochtend op straat wandelt in je zusterkieren, hebben de mensen respect voor je - maar ze weten niet dat je bang bent om te luisteren naar een ongelukkig mens. Waarom geef je in godsnaam geen antwoord?

Als ik je alles zou willen vertellen van mezelf en de wereld - zoals ik het vertellen zou aan God, als ik wist dat hij oren had...

O, nu komen er rimpels in je voorhoofd - nu luister je. Maar God wil niet luisteren. Ik neem het hem ook niet kwalijk - het zou al te vreselijk zijn als hij luisteren moest naar de hele wereld. Ik zou het ook niet kunnen. Zie je, dat is nu ook iets wat ze me op school niet hebben geleerd, maar dat ik heb bedacht als ik 's avonds in bed lag en niet slapen kon door de smaak van de levertraan. Sinds mijn schooltijd weet ik voorgoed dat God niet luistert.

Bij ons in de klas opende de meester om negen uur met gebed, en dat deed elke meester of juffrouw in elke klas. En op al de christelijke scholen in de hele stad ging dat zo. En de meester bad zo lelijk, ik wist dat hij onderdehand keek of onze sponzen en griffels al klaarlagen, en of we wel allemaal meebaden. Ik kon nooit meebidden, omdat de gele tanden van de meester zo kauwden op dat taaie ochtendgebed.

Stel je voor dat God letten moest op al die ochtendgebeden! En op de jongens die onderdehand de knickers telden in hun broekzak, of op de meisjes die elkaar knepen. Het zou toch al te vreselijk zijn voor God. En later, als ik in de kerk de nieuwe zomerhoeden van de rijke dames zag waarmee ze zo rechtop staan te zingen, en als ik met vader en moeder naar de Openluchtzending ging waar iedereen schreeuwen moet, dan wist ik heel zeker dat God niet keek en dat hij zijn oren dichthield.

Zot, dat raak je nooit meer kwijt. Zuster, toen ik brandde van verdriet, heb ik voor mijn bed gelegen, op mijn knieën, met mijn hoofd in de spreij, zoals je dat allemaal doet in je ellende - maar ik heb nooit meer de goede woorden kunnen vinden, ik wist niet of ik sprak tegen iemand die luistert.

Ze hebben het voor me bedorven, zuster, het is wel vrese-

lijk, ze hebben het samen bedorven voor ieder mens alleen. God kijkt niet meer naar de mensen, hij kijkt de hemel in waar de sterren wandelen.

Kijk eens naar boven zuster, zie je dat de sterren verschoven zijn tussen de tralies? Wat is de lucht blauw in een zomernacht, groenblauw als het water en de hemel tegelijk. Nu drijven de sterren op de hemel als de waterlelies op een parkvijver - als ik nu aan de andere kant van de tralies stond, zou ik mijn handen omhooghouden of een ster daarin wilde vallen.

Misschien zou het toch kunnen - als God een wonder wilde doen. - Onder zo'n nachthemel heeft Hannes voor het eerst zijn hand om mijn borst gelegd...

God, zuster ik weet dat ik tegen je praten ga over Hannes, ik voel de woorden komen - en ik wil niet praten, zuster - daar mag je niet naar luisteren, het is van mij alleen. Ik wil je al het andere wel vertellen, ik heb je al die kleine kinderdingen al verteld, nu zijn er nog wel heel veel andere, maar eindelijk komt Hannes toch - hij was het einde van alles.

Nu gaan we verder, er is nog een heleboel daarvoor, misschien zal ik wel de hele nacht kunnen praten over het andere - als dan om zes uur de dagzuster komt, weet je toch nog niet van Hannes. -

Nu ben ik gekomen aan het begin van al het andere.

Ik ging alleen de wereld binnen, het huis lag achter me. Ik was dertien jaar en ik wist dat ik grote bruine ogen had, het wit was blauwachtig als porselein, en mijn haar was zwart, heel glad en glanzig. Ik was al niet meer zo bleek en ik begon al te groeien, maar mijn benen en armen waren nog wel erg slank en meisjesachtig. Ik weet precies hoe ik er toen uitzag omdat ik in het atelier van de Française recht tegenover een grote spiegel zat. Die was wel verweerd, maar men kon zich toch nog nauwkeurig zien in het gladde glas. Bij ons thuis hing alleen een klein onzuiver spiegeltje naast de gootsteen.

Tegenover die grote kleedspiegel heb ik wel duizenden

haakjes en oogjes gezet aan allerlei japonnen en altijd als ik een ander stofje en een nieuw kleurtje op schoot nam, hield ik het even omhoog om te zien hoe mijn eigen gezicht stond tegen het japonnetje. Dat was eerst heel heerlijk, het bleef wel een paar jaar lang mijn grootste plezier om mijn eigen ogen en mijn eigen haar te zien boven al die elegante kleedjes. Het was vooral zo avontuurlijk; als dat spiegelmeisje me aanzag, wist ik opeens dat ik mijn eigen vale jurk alleen maar droomde en dat de fijne zachte stofjes die over mijn schoot heen gingen voor me werden bewaard om later te dragen, als ik wakker werd.

Als ik op straat liep met de grote spanen doos om japonnen weg te brengen, was ik helemaal niet verdrietig dat mijn eigen jurk ouderwets en kaal was, ik bedacht wat ik later dragen zou als ik kiezen moest uit al die mooie kleren.

In die tijd liep ik 's middags vaak naar huis met het dagmeisje dat naast het atelier diende in de vishandel. We woonden in dezelfde buurt, het was een min buurtje, maar na vaders ongeluk moest moeder wel verhuizen naar een achterstraatje, moeder kon de hypotheekrente en de aflossing voor dat nette burgerwoonhuis niet meer opbrengen.

We kenden elkaar alleen van de straat, we waren nooit elkaars woning binnen geweest, maar we wisten best dat het bij geen van ons beiden thuis vetpot was. En toch vertelden we elkander de prachtigste verhalen van de luxe waarin we leefden. Ik denk wel niet dat zij mij geloofde en ik geloofde haar stellig niet. Maar ik zei tegen haar dat in mijn kleerkast drie zijden avondjaponnen hingen, een roze en een lichtblauwe en een witte, ik beschreef ze haar en telkens werden ze zwieriger, toen bedacht ik er vergulde schoentjes bij en een zijden sjaal, ik genoot zelf zo daarvan. Zij vertelde van het diner dat haar moeder kookte op zondagmiddag, ze at zalm met mayonaise en oesters vooraf, later dronk ze nog champagne ook.

Het heerlijke was niet het luisteren, het heerlijke was het vertellen. Terwijl zij wees hoe dik de gebakken paling was, ontwierp ik voor mezelf een paarsdamasten avondmantel.

Toen ik vijftien jaar werd, naaiden de oudere werksters

van het atelier samen een fluwelen jurk voor me, maar het was katoenfluweel, ik schrok toen ik het present op mijn stoel vond liggen, die morgen van mijn verjaardag - het fluweel voelde zo stug. Ik heb niet kunnen bedanken, maar dat merkten ze niet eens, ze waren zo blij met hun verrassing. Moeder is de volgende dag gekomen om ze te bedanken, moeder vroeg altijd als we iets hadden gekregen: 'heb je wel bedankt?'

Er was zoveel thuis waarvoor bedankt moest worden, alles haast. De kinderen gingen gekleed in deftige aflegertjes, de bonen en erwten kwamen van de bedeling en de huur van de gemeente. Moeder verdiende de kost voor ons allemaal omdat ze bedanken kon.

Ik niet, ik kon niet bedanken - de mensen zeiden dat ik een stug kind was. Ik heb ook haast nooit aflegertjes gedragen, voor mij was er gewoonlijk niets bij zo'n pak, dus moest moeder voor mij wel eens een lapje op de markt kopen. Ze was heel blij met die bruine katoenfluwelen jurk.

Maar die jurk heeft een volwassen mens van me gemaakt op mijn vijftiende verjaardag.

De anderen waren zo tevreden over hun present, ze wilden dat ik meteen de jurk zou aantrekken. Ze deden me het vale bloesje en rokje af, toen zag ik mezelf in de spiegel staan met geelkatoenen onderkieren - ik was het zelf - er was geen spiegelmeisje, dat terugkeek.

Toen trokken ze me de bruinfluwelen jurk over mijn hoofd en opeens was ik gekleed in armeluiskieren. Ik zag het gebeuren - ik had zo vaak in die spiegel mijn gezicht gezien boven glanzige, soepele zijdjies. Maar nu keken mijn eigen ogen me aan boven het harde doffe katoenfluweel - toen wist ik dat ik niemand anders was dan ikzelf, het oudste kind uit de huishouding van een bedeelde - ik wist ook dat ik me nu blij moest tonen. En ik kon dat niet, ik was niet blij, ik wist voorgoed dat arm zijn lelijk is.

's Middags hebben ze me nog een haarstrik meegebracht, donkerrood, hij kleurde helemaal niet bij de jurk. Maar ze strikten hem toch in mijn haar, toen durfde ik niet meer in de spiegel kijken. Als jullie ons hier 's zondags trakteren op

dessert, ril ik al van het plasje saus waarin de pudding drijft, die haarstrik had dezelfde rode bessenkleur - ik moest hem blijven dragen tot de katoenen inslagdraden in rafels lagen.

Ik heb nog tegenover de spiegel gezeten tot ik achttien was, maar het spiegelmeisje heb ik niet meer ontmoet, ik zag nog alleen mezelf, al hield ik me de mooiste toiletjes voor, ik wist voorgoed dat die voor anderen waren.

En toch kon ik daar nooit genoeg mee nemen, ik verlangde zo vreselijk om zelf mooi gekleed te gaan, ik was zo ontevreden dat het pijn deed. Als ik op de zwartleren schoenen neerzag die moeder opgeknapt kocht bij een schoenlapper, voelde ik dat het harde leer op mijn voeten drukte en in mijn uitgewassen wintermantel bleef ik koud omdat we op atelier zachte lichte bontmantels voerden met satijn.

Zuster, u weet daar niets van, u hebt altijd prettige, degelijke kleren gehad - niet al te opzichtig natuurlijk, dat kan ik aan u zien - maar u mocht zeker wel eens met een moeder of een grote zuster een hoed en een mantel uitzoeken in de winkel, uit een heleboel andere kleren, en net zolang zoeken tot u met plezier in de spiegel keek.

Moeder ging overdag op de markt voor me kijken, als ik dan 's avonds thuiskwam, vond ik het lapje klaarliggen dat moeder het voordeligst had gevonden. Daar mocht ik dan zelf iets van maken. Ik had wel handige vingers, maar moeder vond de goedkope dingen zo gauw mooi. Je weet niet wat een teleurstelling dat is, zo avond na avond te zitten naaien aan een nieuwe jurk en dan, als die af is, je te spiegelen in een winkelruit en te zien dat je even armoedig gekleed bent als in de oude jurk die versleten was. Jij weet het niet en de mensen weten niet hoe erg zo iets is als je jong bent. Ik denk wel eens, als ze het wisten, zouden ze iets doen voor al die magere meisjes die op scheve hakken langs de winkels lopen, om te kijken naar de dingen die ze niet kunnen kopen. De mensen geven toch ook te eten aan de schoolkinderen?

Ach, ik zeg dat zo maar - de mensen moeten maar zelf weten wat ze doen. Ik heb het niet uitgehouden, toen ik achttien was ging ik met een handelsreiziger die me geld

gaf.

En ik was toch niet slecht. Slecht zijn is lelijk, ik heb niets gedaan dat lelijk was.

Als ik met jongens naar de dijk was gegaan, zou ik mezelf slecht en vies hebben gevonden. De meiden en de jongens uit de buurt trokken 's avonds daarheen, een buurmeisje heeft mij ervan verteld, ze haalden er woeste dingen uit met elkaar. Natuurlijk, ze waren jong en ze hadden nog nooit in hun leven van iets genoeg gekregen, daarom waren ze hongerig en gulzig met hun hele lichaam. Nu kan ik dat best begrijpen, maar toen heb ik mijn neus opgehaald tegen dat buurkind. Ik zei dat ik met zo'n smerige troep niets te maken wou hebben, toen hebben ze mij eerst gesard en geplaagd en later links laten liggen.

Maar een van de buurjongens heeft me nog een tijdje nagelopen, hij was een grote jongen met wit haar, hij woonde in ons straatje en hij wachtte me vaak op als ik van atelier kwam. Hij had brede schouders en rode handen, hij leerde bij een metselaar. Als hij 's avonds rondliep buiten zijn werkkleren, kon ik zien hoe onhandig hij was, hij wist geen raad met zichzelf. Als hij naast me kwam lopen, boog hij naar me toe of hij me nodig had, maar ik was bang voor hem, daarom schoof ik vlug door de voordeur als we langs ons huis kwamen.

Een paar maanden heeft hij me opgewacht, hij liep naast me zonder een woord te zeggen, toen kwam hij niet meer want het daghitje uit de vishandel wilde wel met hem naar de dijk. En toen had ik toch spijt dat ik weer alleen moest lopen. -

Die handelsreiziger kwam ieder seizoen bij Madame Loué. Hij was eigenlijk niet een gewone reiziger, hij was de zoon van een firmant. 's Zomers droeg hij een panama en 's winters een grappig fluwelen hoedje, waarvan hij de rand omlaagsloeg. Hij had een klein zwart snorretje, daarom weet ik niet meer hoe zijn mond eruitzag, toen ik die later voelde, merkte ik pas dat hij een gewone jongen was - maar eerst vond ik hem iets heel bijzonders.

Als hij kwam, werden eerst zijn koffers afgeladen, hij bracht de nouveautés, damast en fluweel en tule met schitterende kralen en lovertjes. Het was een feest om te zien hoe hij al die mooie lappen uit de koffers greep en over zijn handen uitspreidde. Zo'n dag, als hij uitpakte, schoot ik niet op met mijn werk, ik moest telkens kijken. De eerste naaister stond dan naast madame en hielp uitzoeken, ik benijdde haar erg. Ze lachten vaak met z'n drieën, maar hij bleef toch heel voorkomend en onderdanig. Later heb ik gemerkt dat hij altijd zo'n beetje onderdanig deed, tegen ieder, dat kwam omdat hij een koopman was. Maar zijn goed humeur was van hemzelf, daarmee rolde hij ook door de wereld.

Die morgen, toen hij met de voorjaarsstoffen kwam, zat ik in een hoekje van het atelier, ik had een wijd wit laken over mijn knieën omdat ik aan een bruidssleep werkte. Mijn ogen deden pijn van het witte laken en het witte licht. En ook omdat ik 's nachts weer niet had geslapen, door Lientje.

Waarom hebben ze haar geboren laten worden? Waarom moest mijn vader met zijn lam lijf bij moeder kruipen tot ze weer een kind kreeg? Ik wist het wel dat hij zo was, al had hij een bleek, bekeerd gezicht, ik kende hem door en door al sprak ik haast geen woord met hem, ik zag met mijn ogen hoe hij was, en ik hoorde hem door het dunne beschot als hij moeder riep, die altijd kwam.

Ik wist alles van mijn eigen vader en moeder - op school, als ze je die dingen willen vertellen, dan schuif je zo iets van je weg, dan schuif je het weg van je eigen vader en moeder. Maar thuis, als je ze hoort, dan weet je: zo is het - en dan weet je meteen dat alle mensen, niemand uitgezonderd, zo stiekem en zo gulzig zijn, en dat je nu zelf zeker ook zo moet worden als al de anderen.

Moeder was al helemaal grijs toen Lientje werd geboren - als ze het kind op schoot had om te voeden, leek dat gek, of ze de grootmoeder was. Ze is ook heel zwak en bleek gebleven, ze is nooit meer een gezonde vrouw geweest - later voor ze stierf heeft ze me veel verteld.

Toen wist ik alleen dat er een vreselijke, nieuwe ramp op

me was gevallen - nu moeder ziekelijk was, kon ze het kind 's nachts niet bij zich houden, de wieg werd naast mijn bed gezet.

Ik had geen nachten meer, er was nu heel geen tijd meer die van mezelf was. De dag was al verdeeld tussen de anderen, op atelier werkte ik voor de dames en 's avonds thuis voor moeder en de kinderen, ik verstelde en naaide voor de hele huishouding.

Maar de nachten, waarin ik me wegborg voor alle anderen, had ik toch nog gehad. Nu zette moeder 's avonds het ijzeren wiegje tegen mijn ledikant - ik kon nooit meer helemaal weg zijn. Telkens was er een klein geluidje, of het tegen me aanklopte, dan wist ik weer midden in de nacht: het kind staat hier bij me.

Ik werd nooit meer uitgeslapen wakker. Als ik op atelier zat, was het net of gisteren en vandaag samen één lange dag waren die nooit ophield. Ik kon niet meer lachen met de meisjes, ik moest mijn tanden stijf op elkaar houden dat ik niet gapen zou. -

Gaap jij nu ook, zuster? -

Dan zal ik verder vertellen van Groenmans, dat is natuurlijk interessanter voor jou.

Die ochtend, met de geborduurde zijden bruidssleep op mijn knieën, bedacht ik dat de wereld maar moest vergaan. In de paskamer naast het atelier stonden madame en de jonge Groenmans, ze lachten dikwijls en iedere lach gaf een stomp tegen mijn keel, ik kon niet meer slikken. Door het raam viel het witte licht op de witte sleep en het witte laken, alleen mijn handen met mijn beprikte wijsvingers werkten tussen al dat wit. En toen, opeens, knepen mijn handen dicht om de witte zijde die ik in elkaar frommelde.

Ik schrok natuurlijk en streek de bruidssleep weer glad over mijn knie - ik begreep niet waarom ik zo iets gek had gedaan. Op hetzelfde ogenblik keek madame om de hoek van de deur, ze zei: 'Kom eens hier, Leentje!'

Mijn hart klopte tegen mijn keel, ik dacht natuurlijk dat

madame had gezien wat ik deed. Maar ze had me alleen geroepen omdat ze iets moest hebben waarop ze bontvellen kon passen.

Ik stond midden in de paskamer, madame en Groenmans legden de vellen om mij heen, en wat gekocht was, hing madame opzij over de rug van de zwarttrijpen canapé. Het waren vossen en marters en andere bontsoorten die men 's zomers nog wel draagt - voor de grap, omdat het koket staat.

Eindelijk waren ze klaar met de vellen, maar toen zei Groenmans: 'nu heb ik nog iets heel bijzonders.' Hij maakte een platte doos open en hing een mantel om mijn schouders, ik had nog nooit zo iets gezien, het was een cape van goudbrokaat. Daarop paste hij toen een hoge golvende kraag van hermelijn.

Ik kon mezelf niet zien maar onder die pracht ging ik recht staan, mijn armen bogen elegant om die weelde te dragen zoals het behoorde. Madame ging een stap achteruit, zij bekeek de mantel, maar Groenmans bekeek mij.

Zijn ogen keken en zagen mij, ik stond heel stil en rechtop en ontmoette zijn ogen. Toen zag ik dat hij naar me keek zoals vroeger mijn spiegelmeisje had gekeken - verwonderd om wat er te zien was.

Later ben ik gewend aan ogen die zo kijken, als ik door de winkelstraten liep, keken alle mannen me zo aan, en sommige vrouwen ook. Maar op die morgen was het de eerste maal, het was of ik een nieuwe wereld ontdekte.

Terwijl hij de koffers weer inpakte, maakte hij complimentjes tegen madame, hij gaf haar ook een kanten sjaal cadeau, de meeste reizigers gaven van die kleine luxe dingen als ze een order hadden opgenomen. Mij gaf hij niets, maar toen madame even de kamer was uitgegaan, zei hij: 'Hier is niets bij voor jou. Maar ik logeer in Royal.' En toen keek hij me aan of ik hem had begrepen.

Natuurlijk begreep ik hem, ik wist al alles van de wereld. Ik was helemaal niet verlegen en ook niet boos op hem, ik geloof dat ik zelfs een beetje trots was omdat hij me een volwassen vrouw vond die hij wel hebben wilde. Je moet

denken, hij was zo anders dan al de andere mannen die ik kende in het stadje, hij had manieren en een fluwelen hoedje, en hij had me gedrapeerd in de avondmantel zodat ik eruitzag als een modeplaat. Hij had ook werkelijk heel handige vingers.

Ik voelde een vreemde verrassing toen hij vroeg of ik in Royal bij hem kwam. Ik dacht: Zo. Nu is het zover.

Maar ik dacht er niet aan om te gaan, het was helemaal een onmogelijk ding. Royal was het enige grote hotel in de stad - daar kon ik toch niet zo maar vragen naar meneer Groenmans - de volgende dag zou iedereen weten dat ik daar was geweest. Ik gaf hem niet eens antwoord, ik keek alleen; maar ik geloof dat hij zag wat ik dacht. Ik dacht dat ik misschien zou gaan als niemand het te weten kon komen. Ik was heus nieuwsgierig.

Jonge meisjes die naar een man willen toelopen, zijn niet slecht, heus niet. En lelijk is zo iets ook niet - ik heb niet vaak iets lelijks gedaan. Maar ik stond zo verlegen met mezelf, ik was nu een mens, een groot mens. Dat overkomt je zo opeens. Je past niet meer in je kleren die te nauw worden over de borst, je merkt dat je heel anders geworden bent, dat je ergens voor bent gemaakt en je zoekt naar alle kanten of je vinden kunt waarvoor.

En dan vind je iets, natuurlijk, omdat je nu eenmaal iets vinden wilt.

Ik vond Groenmans die naar me keek en best tevreden was met wat hij zag, ik voelde me zo trots of ik vanbinnen op mijn tenen stond.

Ik ben natuurlijk niet gegaan die avond. Ik heb thuisgezeten en een jurk voor mijn zusje genaaid uit een onderrok van moeder - ik zie nog het uitgewassen roze flanel. Maar telkens dacht ik: 'grappig, nu denkt hij misschien toch dat ik kom - misschien vindt hij het wel jammer dat ik niet kom - maar ik kom niet.'

Nu ga ik je iets vertellen dat ik nog nooit aan iemand heb verteld. Zeker omdat ik het vergeten wilde. Ik had het ook bijna vergeten... als ik er nu niet aan denken moest.

Weet je waarom ik later toch naar die Groenmans ben

toegegaan? - Omdat ik bang was dat ik Lientje zou smoren.

Nu moet je luisteren. God, waarom luister je niet? Het is slecht van je dat je me praten laat - ik luister toch ook de hele dag naar mevrouw Dieken, waarom kun jij niet een korte nacht luisteren naar mij?

Is het dan zo erg om te luisteren als een ander iets vertelt dat hij maar eens in zijn leven vertellen kan?

Denk nu eens dat je een engel bent die in de hel kijkt, zuster! Je zou best een engel kunnen zijn, je haar is gescheiden en je neus is recht. Maar je zou licht moeten vangen om je hoofd en in je ogen - een echte engel die luisterde boven de hel, zou zachte, doorschijnende ogen hebben, misschien zou daar een traan uit vallen.

Lientje had zulke glanzende doorschijnende ogen, Lientje kon iedereen aanzien, ze luisterde naar iedereen en naar alles - zij hoorde het dadelijk als ergens een vogeltje werd gejaagd door de kat en als ze met ons oude schilleboertje sprak, ging die zijn ezeltje aaien.

Nu begrijp je niets meer, hè? Laat me maar praten. Ik ben ook eigenlijk wel een beetje gek.

Ja. Ik ben niet gegaan omdat ik nieuwsgierig was, dat was het niet - ik kon wel wachten. En ook niet omdat ik verliefd was - of omdat ik zo erg verlangde naar mooie kleren en geld om zelf uit te mogen geven. Het was alleen omdat ik zo vreselijk bang was.

Het was toen al midden in de zomer, de nachten werden langer en de dagen heet en vochtig. Toen kreeg Lientje een darmontsteking, het was wel niet erg, maar ze werd zo vaak huilend wakker, dan moest ik haar een flesje rijstewater geven. Ik moest opstaan en het flesje in warm water houden tot het prettig aanvoelde tegen de rug van mijn hand, dat had de wijkverpleegster me geleerd die vader iedere dag kwam verbedden.

Alle nachten van een hele week heb ik die flesjes rijstewater gewarmd, soms dronk Lientje ook wel een beetje. Maar altijd bleef ze nakreunen als ik haar weer in de wieg had gelegd wanneer ik dacht dat ik nu alles had gedaan wat ik doen kon. En later ging ze dan weer huilen - ik had alleen nog maar stukjes nacht om te slapen.

Aan het eind van die week was mijn hoofd helemaal leeg. Als ik op atelier zat te naaien, deed het daglicht me pijn. De pijn ging wel niet verder dan mijn ogen, want daarachter was al niets meer, maar als ik mijn ogen even sloot zakte ik in elkaar. En daardoor schrikte ik dan weer net voldoende wakker om verder te kunnen naaien, alleen zag ik niet meer wat ik naaide.

Toen Lientje weer huilen ging die laatste nacht, zat ik overeind in het ledikant en hilde mee, precies in de maat met haar kreunen, ze hilde nooit erg hard, de anderen werden niet wakker door haar.

Dat zeurende huiltje - nu hoor ik het weer - het kwam door het donker naar me toe en ik moest meedoen, mijn tranen liepen vanzelf.

Maar toen hield het op - ik dacht: ze gaat slapen, en ik luisterde, ik zat doodstil, ik hoopte zo dat ik ook slapen mocht!

Toen opeens, juist toen ik voorzichtig terug wilde zakken naar mijn kussen, gaf ze een gil, heel scherp - ik kan niet meer bedenken wat er toen is gebeurd - ik wil het niet bedenken - het is voorbij - er is niets gebeurd dan dat Lientje is blijven leven.

Waarom heb ik dat niet onthouden, waarom mocht ik dat niet onthouden? Het was toch zo heel vreselijk geweest, zo'n afgrijselijke schrik dat ik mijn vingers om dat kleine keeltje voelde, waarom heb ik die schrik niet mogen onthouden? - Dan was er niets gebeurd.

Moest het dan gebeuren? -

Ik heb niet meer kunnen luisteren naar het zieke gehuil van het kindje. Ik heb Lientje losgelaten, ik had geen spijt en geen berouw, ik was alleen vreselijk bang. Ik ben naar de

uiterste hoek van het ledikant gekropen, onder de dekens, daar ben ik toen in slaap gevallen, ik heb het kind de hele nacht niet meer gehoord. Maar moeder vertelde de volgende morgen dat ze was opgestaan omdat Lientje zo hard schreeuwde en ik maar door bleef slapen.

Dezelfde morgen kwam Groenmans met de wintercollectie. Ik zag hem aankomen door de straat, hij liep altijd heel opgewekt, hij had ook een heldere gezonde tint, het zwarte snorretje stak grappig af bij zijn rode lippen.

Toen keek ik naar mezelf in de grote spiegel. Ik zag dat ik bleek was met blauwe kringen om mijn ogen.

Hij kwam binnen en zag me niet, hij ging dadelijk uitpakken met madame, ze hadden veel schik samen. Vreemd, er zijn mensen die lachen kunnen alsof er niets is dat ze hindert. Zo'n gewone lach om gewone dingen. - Ik hoefde niets te passen die dag, ik had rouwgoed onderhanden, dat heeft altijd haast. Ik naaide die hele dag aan rouwcrêpe, het was voor een jonge weduwe, de sluier moest tot aan de grond reiken.

Maar toen Groenmans zou heen gaan, lachte hij tegen me, hij kwam ook een hand geven; tegen madame zei hij: 'Uw kleine mannequin ziet eruit of ze verdriet heeft!' 'Niet van haar mans kant,' zei madame toen. En ze lachte.

Hij lachte ook, maar tegen mij, hij keek een beetje geheimzinnig en olijk en zei: 'Dat zal dan nog wel komen.'

En hij ging heen. Maar buiten in de straat, wuifde hij omhoog naar het raam waar ik zat.

Die avond om tien uur zette moeder het wiegje met Lientje voor mijn bed. En om halfelf, toen ik met open ogen had liggen wachten op het eerste huilgeluidje, stond ik op omdat mijn handen voelden dat ze iets moesten stukknijpen, en daar werd ik zo vreselijk bang van.

Ik heb me aangekleed in 't donker, toen ben ik heel hard naar Royal gelopen. De kelner die me boven tot aan de kamerdeur bracht, keek verwonderd. Hij kende iedereen uit de stad - maar hij vroeg niets.

Groenmans zat voor de tafel, hij had een groot glas bier voor zich staan en hij was bezig zijn orders in te schrijven. Hij keek ook verwonderd, hij fronste zijn wenkbrauwen want hij was een beetje bijziend - toen stond hij op - nu begrijp ik dat hij niet goed wist wat hij moest doen. Maar hij had manieren, hij nam mijn hand en kustte die heel voorkomend, toen haalde hij een stoel en schoof de orderbrieven opzij, maar hij keek of hij straks verder wou schrijven.

Hij zei alleen: 'Wel, pop?'

Toen wist ik niets meer. Ik wist alleen dat ik zo vreselijk bang en alleen was. Ik moest tegen iemand aankruipen, dat was alles.

Maar hij nam me niet tegen zich aan. Hij stond voor me en legde zijn handen om mijn schouders, toen liet hij ze omlaag glijden langs mijn armen en lachte een beetje verlegen.

Ik heb eens een dominee horen spreken in de jongedoch-terenvereniging - over de verleidingen der wereld en over de slechtheid van de mannen, hij raakte helemaal in vuur. Maar hij sprak onzin. Onzin. Mannen zijn niet slechter dan wij, ze willen ook niet graag een ander kwaad doen, ze nemen alleen maar wat ze krijgen kunnen, dat doen we allemaal. Het zou wel een wonder zijn geweest als ik toevallig net een heilige was tegengekomen toen ik de wereld binnenvluchtte.

Groenmans was geen heilige, toen zijn handen langs mijn armen gleden, zag ik zijn gezicht rood worden.

Maar hij bleef nog altijd gemanierd. Hij vroeg of ik wat drinken wilde en belde, toen bestelde hij een glas meiwijn. Tegen de kelner zei hij: 'de juffrouw moet nog een paar stalen zien.'

De was hem heus dankbaar dat hij manieren had, hij zag dat de kelner me had herkend.

Terwijl hij wachtte op de kelner, liep hij de kamer op en neer met zijn handen in zijn zakken. Even bleef hij voor me staan en zei: 'Wat dom van je om zo laat te komen, ik moet morgen vroeg op, voor de eerste trein.'

Ik schrok, ik had er helemaal niet over gedacht of hij het prettig zou vinden dat ik kwam. Maar als hij 's morgens om

zes uur aan de trein moest zijn en nu nog eerst zijn brieven moest afmaken, was het natuurlijk heel hinderlijk dat ik bij hem zat.

Ik stond op, ik wilde weg, ik wist wel niet waarheen ik dan zou gaan, maar ik kon toch ook niet blijven bij een vreemde man die haast had.

Maar toen hij zag dat ik weg wilde, kwam hij bij me staan; met zijn handen op mijn schouders hield hij me omlaag, hij wilde dat ik weer ging zitten, hij keek een beetje schichtig naar de deur en zei: 'Je moet nu toch eerst je glas meiwijn opdrinken.'

Zijn hoofd kwam dicht bij het mijne, ik zag recht in zijn ogen - daar zag ik iets dat ik nog niet kende - het was of iets waggelde binnen in zijn ogen.

Later heb ik dat wel meer gezien bij mannen die me aankeken - ik vond dat altijd heel lelijk. Maar haast alle mannen die dicht bij me kwamen, keken zo.

Alleen Hannes - die heeft niet zo gekeken, die keek recht en zeker in mijn ogen - zoals de zon opgaat. -

Later, veel, veel later, toen Hannes ook zo ging kijken - toen heb ik pas alles begrepen.

Mijn God, mijn God, waarom laat je de wereld gebeuren? Waarom help je ons niet? Hoe moeten we doen wat je wilt, als je niet zegt wat je wilt?

Nee, ik krijg geen aanval. Ik heb wel honderdmaal in mijn leven aan God gevraagd wat hij wilde - alleen niet hardop. Maar vannacht moet ik alles hardop zeggen - ik luister naar mijzelf.

De kelner had het glas gebracht op het nikkelen blaadje. Natuurlijk dronk ik, maar het viel niet mee, ik dacht dat wijn iets heel bijzonders was en dit leek niet op wat ik verwachtte.

Och, zo is dat hele avontuur geweest. Het leek alles niet op wat ik verwachtte.

Toen ik zijn lippen op mijn mond voelde, vond ik dat

alleen maar gek omdat hij een vreemde man was, ik voelde zijn handen over mijn hele lijf en ik nam hem een beetje kwalijk, geloof ik, dat hij eerst zo precies moest voelen wat hij in zijn armen had. Toen ik later in mijn verfromfaaide kleren naast hem zat op de rand van het ledikant, bedacht ik dat de jongen met de witte haren me misschien toch nog anders zou hebben gekust.

Hij zat daar zo gewoon, een beetje onderdanig zelfs. Hij streek met zijn hand over mijn knie, hij was heus verlegen en zei: 'als ik geweten had dat je nog nooit door een jongen was gezoend, dan had ik je naar huis gestuurd.'

Ik zei niets, er viel niets te zeggen, ik kan nooit iets zeggen dat onnodig is. Ik zat daar en ik wist alleen dat ik geen lust had om weg te gaan - ik dacht er ook niet over dat ik nu naar huis zou moeten - ik kon nergens anders zijn dan waar ik was.

Maar Groenmans stond op en liep naar de tafel, daar haalde hij zijn horloge op en legde het neer naast zijn vulpen en zijn opschrijfboekje. Ik merkte dat hij bezig was zich uit te kleden voor de nacht, toen viel me in dat ik niet blijven kon in die hotelslaapkamer die een ander had gehuurd voor zichzelf.

Dat was het vreselijke ogenblik. Toen werd ik wakker. Ik keek rond, ik zag alles, ik kan nu nog elk meubel zien staan. Het waren gepolitoerde hotelmeubelen, ze pasten wel niet bij elkaar want de kast was eikehout en de stoelen geel pitchpine. De lamp was een geverniste koperen ring met roze glaskelken, daarop zat vliegevuil. En voor de tafel stond Groenmans al in zijn lichtblauw tricot ondergoed.

Daar, midden in de kamer onder de lamp, heb ik heel hard staan huilen, ik heb gegriend als een klein kind, ik kon niet ophouden. Precies zo heb ik gehuild toen de mooie rooie luchtballon die moeder voor me had gekocht, in de lucht was weggevlogen.

Ik geloof dat Groenmans heeft rondgelopen om te zien of de deur en de ramen wel goed waren afgesloten. Later kwam hij naast me staan, hij was heus een goedhartig mens, hij sloeg zijn arm om me heen en zei maar steeds: 'stil nu

kuikentje - stil maar.'

Eindelijk was ik stil - toen vroeg hij: 'moet je nu niet naar huis?'

Daar schrok ik toch nog van, ik schudde mijn hoofd - ja, en toen kroop ik toch maar tegen hem aan, ik moest het iemand vertellen, al die vreselijke dingen van thuis - alleen niet dat ik het kind had willen wurgen - dat was ik zelf alweer kwijtgeraakt.

Ik zat op zijn knie en vertelde, en vertelde - maar hij gaapte - net als jij daarnet, zuster.

Hij zette me van zijn knie, toen stond hij op en rekte zijn armen. Hij tilde mijn kin omhoog en keek in mijn gezicht, hij bekeek me eigenlijk helemaal - toen glimlachte hij een beetje perplex en zei:

'Ja, wat moet ik nu met je beginnen?'

Ik stond naar hem te kijken, ik verwachtte iets van hem - ik was toch naar hem toegelopen.

Hij liep langs de tafel en zag de tijd op zijn horloge. Toen nam hij vijf guldens van het hoopje geld dat hij uit zijn vestzakje naast het horloge had gelegd en zei:

'Weet je wat, pop, nu kunnen we niet langer praten, maar zondag mag je met me mee uit de stad. Zorg dan dat je om twaalf uur voor het Centraalstation wacht. Dit is voor je reiskosten.' En hij gaf de vijf guldens in mijn hand.

Ik hield het geld in mijn hand, het werd warm daarin, ik had geen portemonnaie om het op te bergen. Hij stond nog naar me te kijken, toen trok hij mijn jurk recht en zei met een knipoogje: 'je mag je haar wel gladstrijken, anders zien ze beneden wat je hebt uitgevoerd.'

Ik heb met zijn kam door mijn haar gestreken, ik wist alweer dat niemand iets hiervan mocht weten, ik heb ook met zijn kleerschuijer alle dekenpluisjes van mijn jurk geschuierd. Toen merkte hij zeker dat ik een vaalwollen japonnetje droeg midden in de zomer - hij had alweer het goedgehumeurde gezicht waarmee hij zijn klanten pleziertjes deed en tegelijk alles zag wat een koopman moet zien.

Hij haalde een plat wit doosje uit zijn koffer - ik wist wat

daar in was - een robe mi-confectionnée noemde madame zo iets, die had deze zelfde doosjes besteld. 'Nu moet je je zondag maar netjes maken,' zei hij.

In de doos lag een lap dunne groene zij met wit-zijden borduursels. Er was juist genoeg stof voor een jurk en alle plooisels waren al gerimpeld, ik hoefde alleen nog maar de naden af te stikken. Toen stond ik daar, in mijn ene hand had ik de vijf gulden en in de andere een zijden zomerjurk... maar verder voelde ik me helemaal leeg.

Ik weet ook niet meer wat ik gezien en gehoord heb, voor ik weer in mijn bed lag naast de wieg van Lientje. Ik geloof wel dat ik een hele tijd om het huis heb gelopen, ik kan me iets herinneren van schelle slagen die onze hangklok telkens sloeg binnen in het huis, en van het harde geld in mijn hand dat ik dan tegelijk vastkneep. Maar 's morgens ben ik wakker geworden in mijn eigen bed. Niemand had gemerkt dat ik weg was geweest - die nacht heeft Lientje zeker voor het eerst weer doorgeslapen. En de kelner heeft ook niets verteld.

Zonder die japon en dat geld zou er niets zijn veranderd - ik was stellig niet meer naar Groenmans toegelopen om getroost te worden. Maar nu lag het kartonnen doosje en het geld onder mijn matras en nu wist ik dat ik beloofd had om zondagmiddag twaalf uur voor het station te staan.

Het is geen ogenblik bij me opgekomen dat ik hem daar aan het station zou kunnen laten wachten, dat ik niet behoefde te gaan als ik niet wilde - ik was een kind uit een fatsoenlijk gezin waar men deed wat was overeengekomen. Als moeder vroeger garnalen pelde voor geld dat ze vooruit had opgenomen aan de conservenfabriek, zat ze soms tot twee uur 's nachts op om weer gelijk te komen met haar centen. Toen ik de jurk en de guldens had aangenomen, sprak het vanzelf dat ik die gebruiken moest om naar hem toe te gaan.

Het is niet moeilijk geweest om die zondag weg te komen - het was alles niet moeilijk, later heb ik wel eens gedacht dat mijn leven al lang vooruit kant en klaar moet hebben gelegen - er was nooit iets dat in mijn weg stond als

ik iets wilde... Vreemd is dat...

Verder! - De jurk heb ik 's nachts in elkaar genaaid, er stond een lantaarn voor ons huis, het dakvenster ving net genoeg licht. En de zondag was de eerste dag van een jubileumweek, ik weet niet meer van wat of van wie, maar ik weet nog wel dat het stadhuis en de toren elke avond verlicht waren, een hele week lang en dat er 's woensdagsavonds een verlichte gondelvaart zou zijn. Toen ik die zondagmorgen aan moeder vroeg of ik mijn boterhammen mee mocht hebben en 's avonds wat later kon thuiskomen, vond ze dat best.

Ik ben het huis uitgegaan met mijn mantel over de lichte japon en het boterhammenpakje onder mijn arm. Zo ben ik in de stad aangekomen, en toen Groenmans me zag, lachte hij om het pakje in krantepapier, en hij lachte nog meer toen hij hoorde dat daar mijn boterhammen in zaten. Toen we stad ingingen, heeft hij het pakje met een zwaaitje in een gracht laten plonzen - ik vond dat heel vreemd - het was toch brood met boter.

Die dag ben ik toch een beetje verliefd op hem geworden. Hij liep zo zeker door de stad, hij wist precies welke tramlijnen we moesten nemen, en in de lunchroom bekeek hij de spijskaart eer hij bestelde. Hij at zijn broodjes met mes en vork, ik vond dat heel voornaam, en ik begon te begrijpen dat het heel aardig van hem was om uit te willen gaan met een meisje uit een kleine provincieplaats. 's Middags hebben we in een café gezeten, het was gaan regenen, daarom zat iedereen maar binnen in de grote zaal waar werd gerookt. Op het podium stond een meneer die liedjes zong, hij had een bleek gezicht met een monocle en zijn liedjes waren ordinair, de mensen in de zaal lachten zo hard - ik vond dat toen al heel lelijk. Ik dacht dat de mensen in de stad ongezond moesten worden als ze altijd in de rook en in lawaai moesten zitten, maar toen ik het kwieke gezicht van Groenmans bekeek, zag ik dat men daar ook best leven kon.

Er was een liedje, daarvan zong iedereen het refrein mee, Groenmans ook, de hele zaal schreeuwde:

En trek het je maar niet aan,
En trek het je maar niet aan,
Vandaag of morgen ga je dood
En alles is gedaan!

De mensen schenen helemaal opgefrist toen ze gezongen hadden, ze lachten nog na en Groenmans bestelde bier voor ons beiden. Maar ik had niet gezongen en ik vond zo'n glas bier erg groot.

Wel was het genoeglijk om Groenmans bier te zien drinken. Hij dook met zijn gezicht in het glas, dan zag ik het bier minderen aan de rand en eindelijk, als hij me weer aankeek, zat er bierschuim aan zijn snorretje - dan haalde hij diep adem en zei: 'hè, ik had dorst!'

We hebben niet veel tegen elkaar gezegd die dag, hoewel hij me toch had beloofd dat ik hem 's zondags alles verder mocht vertellen. Maar dat scheen hij vergeten te zijn. We hebben nog samen gegeten in een restaurant en daarna wist hij de weg naar een kamer waar hij me zoenen kon. Ik wilde hem wel terugzoenen die avond - maar hij lachte een beetje om me, hij zei: 'hoor eens, ik ben je opa niet - ik zal je eerst nog een beetje behoorlijk zoenen moeten leren.'

Vreemd - dat ben ik nooit meer helemaal kwijtgeraakt - dat zoenen dat hij me heeft geleerd. -

Toen hij me naar de trein bracht, nam hij mijn arm stijf onder de zijne, ik geloof dat hij zich die dag wel had geamuseerd. We stonden gearmd voor het station, toen vroeg hij wanneer ik weer kwam.

Ja, en toen begreep ik pas dat mijn leven helemaal ging veranderen, ik zag opeens dat ik niet gewoon bij moeder en bij madame kon blijven als dit met Groenmans zo verder zou gaan.

Vreemd is dat, er zijn ogenblikken dat men werkelijk kiezen mag. Daar, voor het station, wist ik opeens heel duidelijk dat ik kiezen kon tussen ons stadje en een beetje moeite en ook rust - of Groenmans en het onbekende.

Niemand heeft schuld aan mijn leven dan ikzelf. Het waren niet de omstandigheden en niet de andere mensen, ik belieg mezelf niet meer. Nu ik je alles vertel, weet ik het weer precies - daar op die hardstenen stoep heb ik de keus gehad.

Ik was het alleen maar mijn leven lang vergeten.

Hoor je hoe juffrouw Thysselt snurkt? Als ze eenmaal slaapt en snurkt, krijgt niemand haar meer wakker, daarom houden ze 's morgens wel eens een koude spons in haar gezicht.

Ze maakt zich overdag ook zo vreselijk moe. Jij ziet haar nooit overdag, het is heel erg om haar te zien. Ze zit overeind in haar bed en schudt haar bovenlijf heen en weer, naar links en naar rechts en van rechts weer naar links, altijd in dezelfde maat, en dan zingt ze daar zo'n beetje bij: 'o, wat ben ik dom geweest, o, wat ben ik dom geweest.' Ze zingt het erg slaperig en ze ziet ook haast niets met haar ogen, haar pupillen kijken met zo'n strak zwart puntje. Ze kan wel uren en uren zo schudden en murmelen.

Toen ik hier pas kwam, dacht ik dat ze misschien op zou kunnen houden, dat wilde ik zo graag. Toen ben ik naar haar toegelopen, ik dacht dat ze me misschien zou aankijken als ik haar vroeg waarom ze dom was geweest.

Ze gaf geen antwoord en ze bleef ook maar heen en weer wiegen, toen heb ik haar heel stijf vastgepakt aan haar armen - ik wilde dat ze antwoord gaf - je kunt zo iets toch niet de hele dag aanhoren als je niet weet wat ze bedoelt! - Ik had haar zo vast beet dat ze stil moest zitten, toen vroeg ik nog eens: 'Wat was dan zo dom van je?' - en toen zei ze met een gewone stem: 'dat ik geen schooljuffrouw ben geworden.'

Begrijp jij dat zuster? Juffrouw Thysselt is al vijfenvijftig, ze heeft een getrouwde dochter, een knappe elegante vrouw, die komt wel eens een keertje op bezoek, dan staat haar auto hier in de tuin. Het is toch zeker wel veertig jaar geleden dat juffrouw Thysselt kiezen moest, begrijp jij dat ze nu nog spijt kan hebben omdat ze geen onderwijzeres is geworden?

- Och - misschien ook wel. Misschien kan zij zich nu ook pas herinneren dat ze verkeerd gekozen heeft! -

Kijk me niet zo aan! Nee! Het is niet waar! Ik heb niet verkeerd gekozen. Ik heb geen spijt! Als ik thuis was gebleven, net als mijn zusjes die nu zulke fatsoenlijke burgervrouwtjes zijn, dan had ik Hannes nooit ontmoet - ik heb tien jaren gehad met Hannes.

Zuster, waarom heb je gejokt? Waarom zei je in de gang tegen de hoofdzuster dat we allemaal sliepen? Ben je heus nieuwsgierig?

Ik weet nog wel waar ik gebleven was.

We liepen op het perron. Groenmans had zijn arm door de mijne gestoken, de trein stond al voor en ik wilde gaan instappen. Toen zei hij: 'Vooruit, zeg nu wanneer je weer komt.'

Dat kon ik toch niet weten, ik kon toch niet zo maar weer een hele dag van huis wegblijven. Toen viel me iets in waaraan ik nog nooit had gedacht, maar opeens wist ik dat dit nu juist was wat ik wilde. Ik zag Groenmans en de open coupédeur en ik gaf het antwoord. Ik zei: 'Zodra je een betrekking voor me hebt in de stad.'

Ik zie nu nog hoe Groenmans me aankeek. Of hij een rekening optelde, zo keek hij ook als madame op een modeljapon bood. En toen lachte hij net zo vriendelijk en voorkomend als hij lachte in de paskamer wanneer hij de modeljapon bij de andere aankopen neerlegde. Hij knikte me plezierig toe en zei: 'Dat komt in orde.'

Hij heeft met me afgesproken dat ik de avond van de gondelvaart op hem zou wachten en die avond al had hij een betrekking voor me, hij vertelde dat ik verkoopster kon worden in de herenmodezaak van zijn vriend.

Ja, zo is mijn leven begonnen, doodgewoon, precies zoals miljoenen en miljoenen meisjes hun leven beginnen. Het is helemaal niet iets waarover men zich verwondert, ik heb er vroeger nooit aan gedacht dat zo'n leven iets gewichtigs is. Nu, terwijl ik het vertel, heb ik pas gemerkt dat alles wat met me is gebeurd, pas kon gebeuren omdat ik mijn leven gekozen had.

Het is niet eens heel moeilijk geweest om moeder te

vertellen dat ik in betrekking wilde. Het was niet moeilijk meer om moeder iets te vertellen - ze verwachtte toch altijd dat er iets gebeuren zou wat pijn deed, men kon niet meer aan haar merken of ze de pijn erg voelde.

Maar vader had wel willen weigeren. Hij zag aan me dat ik misschien wel meer wilde dan een betrekking in de stad, hij had nog altijd zijn oplettende lichtblauwe oogjes.

Toen ik die avond na de gondelvaart aan moeder vertelde dat ik in de stad een betrekking als verkoopster kon krijgen, kneep hij zijn lippen op elkaar, hij wachtte eerst wat moeder zou zeggen.

Moeder zat tegenover me aan tafel, onder de petroleumlamp, de vlam begon al te zakken want ik was laat thuisgekomen. Maar daarover had moeder niets gezegd. Ze zat met haar ellebogen op tafel en haar handen onder haar kin - in die tijd zat ze altijd zo, alsof ze zich ergens een steuntje moest geven.

Natuurlijk vertelde ik haar niet alles. Ik zei alleen dat een zakenkennis van madame een goede betrekking voor me wist - ik kon veertig gulden per maand verdienen met de kost - daarvan zou ik zeker wel twintig kunnen oversturen, dat was net zoveel als ik bij madame verdiende.

Ik legde alles uit, ik praatte veel meer dan ik anders deed tegen moeder. En ik zag dat ze me begreep, dat ze me wel naar de stad wilde laten gaan om een dame te worden. Toen ze ging vragen of ik al met madame had gesproken, wist ik dat zij me niet zou vasthouden.

Maar toen stak vader zijn hand naar me uit - het was donker geworden in de kamer, de pit zakte steeds lager - en hij zei: 'Kom hier.'

Ik stond naast zijn bed en ik wist dat ik met hem zou moeten vechten. Hij keek me aan en ik keek terug - onze ogen lieten elkaar niet los. Eindelijk zei hij:

'Je gaat niet.'

En toen begon hij me uit te schelden - ijselijk was dat - slet en hoer en lel noemde hij me, maar altijd met zijn eigen bedaarde ingehouden stem. Precies zo zegt juffrouw Smit hier haar rijtje vieze woorden op - van die woorden die

de straatjongens alleen maar op de muren durven schrijven. Juffrouw Smit kan het natuurlijk niet helpen, die woorden vallen haar zo maar in wanneer ze een broeder of een dokter door de tuin ziet lopen. Maar vader wist heel goed wat hij zei, hij proefde ieder woord. En hij zei dat hij me dóór had - hij raakte mijn blouse aan, waar een knoop mankeerde en hij lichtte met zijn vinger een losse haarspeld uit mijn vlecht die omlaagviel.

Aan de tafel zat moeder, ze had haar ogen dichtgedaan. Maar ik stond voor vader, ik keek hem recht in zijn ogen. En ik zei tegen hem:

‘Jij hebt er de goeie kijk op. Nu ga ik zeker.’

Natuurlijk heeft hij gedreigd met de politie, omdat ik minderjarig was. Maar daarover heb ik mijn schouders opgehaald, ik wist wel dat hij zo iets niet zou doen, het zou hemzelf en ons fatsoenlijk gezin in opspraak hebben gebracht. Ik zei alleen dat ik net zo vaak zou weglopen als hij me liet terughalen.

Toen ging hij huilen en hij beklagde zichzelf omdat hij lam lag, maar ik had geen medelijden, hij huilde niet om mij, hij huilde omdat hij zijn zin niet kon doorzetten. Maar toen werd hij opeens heel kalm, hij zei dat hij zijn beproevingen zou dragen als Job. En daarna vervloekte hij me plechtig met bijbelse woorden, hij voorspelde ook dat er geen zegen op mijn leven zou rusten. Hij stak zijn hand daarbij omhoog als een profeet - hij zei: ‘Nu ben je verdoemd voor alle eeuwigheid. De weg der goddelozen zal vergaan!’

Ja. Ik zie wat je denkt. Dat de vloek van mijn vader is uitgekomen. Onzin. Je bent bijgelovig, zuster.

Het was helemaal donker geworden in de kamer, de neergebrande pit stonk alleen nog maar. Toen is moeder gaan praten.

Helemaal niet lang. En ook niet brutaal tegen vader. Maar ik zal nooit vergeten wat ze zei.

Ze zei alleen dat ze haar leven lang haar plicht had gedaan. En de geboden onderhouden. En dat er op haar leven ook geen zegen had gerust. En dat ze iedere avond moest bidden

om sterkte, want ze zou nog wel niet mogen sterven. Om de kinderen.

Toen stond ze op, in het donker voelde ze of ze me vinden kon. En ze streek met haar handen langs mijn hoofd en langs mijn losse vlecht en langs mijn armen en heupen, en toen zei ze:

‘Ga jij maar naar de stad, ga maar je eigen weg. 's Heren wegen zijn ondoorgrondelijk.’

Dat was het ogenblik waarop ik dacht dat ik wel thuis kon blijven bij haar, ik voelde dat ik tegen haar borst zou gaan huilen.

Maar dat wist zij natuurlijk niet, ze keerde zich om en ging naar het keukentje om de warme melk voor vader te halen, iedere avond kreeg vader zijn warme melk met een beschuit. Toen ik vader die melk hoorde slurpen, begreep ik dat ik zeker de volgende morgen spijt zou hebben als ik beloofde dat ik blijven zou.

Veertien dagen later ging ik voorgoed het huis uit met een klein rieten koffertje waarin alles zat wat ik had. Voor ik de huisdeur dichttrok, zette ik het mandje even neer omdat ik nog moest omzien naar moeder, die stond in de kamerdeur met Lientje op haar arm, toen zag ik voor het eerst wat een lief kindje dat was. En ik verwonderde me, terwijl ik de straat uitliep, dat ik toch tranen in mijn ogen had - om Lientje.

Het is heel vreemd om alleen in een leeg kamertje thuis te komen als men gewend is aan een huis vol mensen en kindergeluiden. Die eerste avonden in dat kleine huurkamertje waren heel moeilijk, ik zat op een rieten stoel aan een vreemd klein tafeltje en zag de hele tijd dat daarop geen wit tafelzeil lag maar een rood-zwartgebloemd kleedje. En de avonden als Groenmans kwam, bleef alles even vreemd, eigenlijk nog vreemder.

Het enige wat niet vreemd was, wat dadelijk heel gewoon leek, was het werk in de zaak. Ik vond het heerlijk om te zien hoe de handschoenen en de dassen keurig gevouwen lagen in mooie mahoniehouten vakjes, en als ik aan een koperen handvat een la naar voren trok waarin de stapels gekleurde

overhemden te wachten lagen, genoot ik van die orde en van die heerlijke overvloed.

Ik hield van de glimmende toonbank en van de rood pluche stoelen, ik droomde van de spiegels en de vitrines, en van het koperen kassahek. Ik voelde altijd dat mijn voeten op een dik tapijt liepen en wekenlang wist ik met mijn hele lijf dat ik een zwartzijden japonnetje aanhad en dat het me goed paste.

Het is zeker wel aan me te zien geweest hoe tevreden ik was, niemand in die zaak heeft me ooit stug gevonden. Er waren vier bedienden, twee jongelui en ik en een ander meisje, meneer en mevrouw werkten ook mee. Het was een kleine fijne zaak in de beste winkelstraat, iedereen sprak beleefd en rustig, ook de klanten. Er waren geen harde geluiden omdat alle scharnieren geregeld werden geolied en overal dikke tapijten lagen. Iedereen lette ook op zijn eigen keurig uiterlijk. Toen ik daar een paar weken was, begreep ik wel dat ik alleen door een bijzonder gelukje die plaats kon hebben gekregen, en dat was ook zo - de verkoopster die meneer eerst had aangenomen, was plotseling gestorven aan een bloedvergiftiging.

Ja. Dacht jij dat arme mensen een treurig gezicht zetten als er een betrekking vrij komt omdat iemand sterft die ze niet kennen?

Maar er was nog een andere oorzaak, dat merkte ik pas op de eerste betaaldag.

Groenmans had me de kamerhuur zolang voorgeschoten, ik had daar zelf om gevraagd want ik kon die natuurlijk teruggeven als ik mijn eerste veertig gulden ontving, de kamer kostte een rijksdaalder per week en aan moeder zou ik twintig gulden sturen. Maar toen ik op die zaterdag in het kantoortje bij meneer werd geroepen, gaf die me een papiertje van tien gulden - en hij keek naar me wat ik zeggen zou.

Ik bleef staan met het geld in mijn hand, ik wachtte op de drie andere papiertjes. Maar ik zag dat meneer me niet begreep, en toen vroeg hij: 'Wel, valt dat niet mee?'

Ik schudde mijn hoofd en ik lachte, want ik dacht dat hij

me een beetje plagen wilde. Maar toen keek hij streng, hij was een echte patroon, hij stond op of hij me niet meer wilde zien.

Maar ik was zo vreselijk geschrokken dat ik niet weg kon gaan - ik had een maand lang gehoopt op het mooie bankbiljet dat ik zelf ontvangen zou, ik zou geld naar huis sturen en Groenmans de huur terugbetalen en de helft van het zwartzijden japonnetje; van dat biljet was ik zo zeker als van mijzelf, ik begreep niet dat het me nog kon ontgaan.

Toen hield ik meneer tegen die weg wou gaan door de deur, ik was helemaal niet meer keurig - ik vroeg waarom hij zo raar met me deed.

Ja, en toen kwam natuurlijk uit dat meneer aan Groenmans had gevraagd of die een prima verkoopster wist en dat Groenmans me had aanbevolen omdat ik een handig ding was dat wel als volontair zou willen komen om het vak te leren, hij garandeerde dat meneer plezier van me hebben zou. En meneer was ook wel tevreden, ik had aanleg voor verkoopster en een goed voorkomen, na een paar jaar zou ik zeker wel tot veertig gulden kunnen komen, zoals ook aan meneer Groenmans was beloofd. En voorlopig kreeg ik nu toch al tien gulden per maand omdat meneer niet hield van werk zonder salaris.

Toen begreep ik opeens waarom Groenmans me zo nauwkeurig de sollicitatiebrief had gedicteerd, hij had gezegd: 'Schrijf maar niet zoveel over het salaris, dat staat niet netjes, schrijf maar dat je akkoord gaat met de gestelde condities.'

Ik stond daar met de tien gulden in mijn hand en ik moest natuurlijk excuus maken en zeggen dat ik meneer Groenmans zeker verkeerd begrepen had en ik moest mijn patroon hartelijk bedanken dat hij me niet als volontair beschouwde, ik wist precies wat ik te zeggen had. Ik moest ook luchtig zeggen dat het er niet veel toe deed wat ik verdiende als de vooruitzichten maar goed waren, want ik merkte wel dat meneer helemaal niet wist waarom ik door Groenmans was aanbevolen, en dat hij dacht een kind van nette burgerouders het vak te leren - natuurlijk begreep ik toen ook dat hij het

met me had geprobeerd omdat ik niets kostte.

Ja. Hij had me als verkoopster aangenomen omdat ik goedkoop was. Tien gulden per maand, en dat was eigenlijk nog welwillendheid.

Toen wist ik meteen dat ik te goedkoop was. Dat Groenmans me zeker ook goedkoop had gevonden. Ja. Die had nu een mainteneetje voor dertig gulden per maand.

Toen was ik opeens geen meisje meer. Niet in dat hotelbed bij Groenmans ben ik een vrouw geworden, onzin, ik was altijd nog een dom kind gebleven. Maar daar in dat kantoortje, terwijl ik stond tegenover meneer, met mijn beleefd gezicht en het verfrommelde papiertje in mijn klamme hand, daar ben ik een mens geworden - ik voelde opeens wat ik wilde - ik wilde niet goedkoop zijn.

Toen Groenmans me die zaterdagavond opzocht en me geamuseerd aanhoorde en me met zijn plezierig gezicht twintig gulden wilde geven om aan moeder te sturen, heb ik die aangenomen, maar ik heb gezegd dat ik nog meer nodig had omdat ik niet altijd dat ene japonnetje kon dragen dat hij me gegeven had. Ik heb alles aangenomen wat hij geven wilde, hij bracht coupons uit zijn monstercollectie en een bont en een avondsjaal en ook eens een modelmantel, ik was nooit dankbaar, maar alles nam ik aan. Niet omdat ik me graag mooi wilde maken, ik wist toen al wel dat ik mooi was. Maar omdat ik niet goedkoop wilde zijn.

Ik denk wel dat ik Groenmans niet ben meegevallen, maar hij gaf toch. Hij was heus heel verliefd op me - zo verliefd als een koopman kan zijn. Hij had veel vrouwen gekend, eerst praatte hij nog over die anderen tegen me, maar later wilde hij niet meer aan andere vrouwen denken als hij bij mij was - dat zei hij tenminste en ik denk wel dat hij het meende. Hij zag heel goed dat ik mooi was - als hij me op de zondagen meenam naar een café of een strandboulevard, liep hij naast me, zo trots als een haantje. Ik geloof dat hij ten slotte een beetje bang voor me werd - omdat ik te mooi werd voor hem, en te duur. Maar hij bleef altijd verliefd.

Ik was niet verliefd - nu weet ik dat ik nooit verliefd op hem ben geweest, toen dacht ik dat wel omdat ik het leuk was

gaan vinden als hij me zoende. Ik kon hem best bij me velen - hij had behoorlijke manieren en hij was jong en gezond. Meer verwachtte ik natuurlijk ook niet, ik wist niet meer. Ik weet van hem ook niet meer te vertellen.

Twee jaar is het zo gebeven dat hij me opzocht als hij niet reisde en me 's zondags afhaalde om uit te gaan. In het begin deed hij nog beschermend, hij gaf me allerlei goede raad - maar toen hij heel verliefd werd, wilde hij raad van mij en vertelde me alles van zijn zaken en zijn familie. Grappig. Heel op 't laatst, toen hij merkte dat hij me verveelde, wilde hij nog raad of hij zich verloven zou met de dochter van een Duitse lingeriefabrikant. Toen heb ik hem uitgelachen en hij is niet meer teruggekomen.

Toen kon ik hem al uitlachen, ik kon toen de mannen al uitlachen, dat had ik geleerd in de zaak.

O, niet hardop uitlachen, natuurlijk niet, in zo'n nette herenmodezaak lachen de verkoopsters niet hardop, dat staat ordinair. Ze lachen de mannen alleen uit met hun ogen. Denk ook eens aan, de hele dag komen daar heren binnen, ze kijken langs de toonbank welke juffrouw hen helpen zal, dan lopen ze naar het liefste gezichtje en zeggen wat ze nodig hebben. En iedereen praat beleefd, de juffrouwen en de heren, maar onder hun stem is zo'n klein toontje dat ze wel weten waar het eigenlijk om gaat, en waarom de meneer zich netjes wil maken. Als zo'n heer dan zijn arm legt in het roodfluwelen kussen waarop de handschoenen worden gepast, en omhoog kijkt naar de juffrouw die met langzame streekjes het zachte leer over zijn vingers strijkt, dan komt er iets plezierigs over hem, het kan niet anders of ze ziet het in zijn ogen - hij gaat iets willen. En hij wil altijd hetzelfde.

Ja, allemaal, altijd hetzelfde. Ik heb twee jaar lang iedere dag handschoenen gepast over herenhanden - en op de tien mannen waren er negen die me zo aankeken - het was niet nieuw voor me, sinds die dag toen ik iets in de ogen van Groenmans had zien wankelen - toen ik aan zijn ogen had gezien dat ik volwassen was. In al die mannenogen wankelde iets als ze me aanzagen - en dan moest ik lachen - zoals men lacht als een ander bespottelijk vallen gaat. Ik kon lachen

natuurlijk omdat ik mooi was. Als ik lelijk was geweest, had ik dankbaar moeten zijn dat een man me zo aanzag.

Maar ik hoefde niet dankbaar te zijn, ik wist wat ik waard was. Ik had blauwzwart haar, het golfde in diepe slagen langs mijn oren en het hing in een zware knoop langs mijn nek. Mijn ogen waren lichtbruin, maar de kleur veranderde vaak omdat ze in de schaduw van mijn wimpers lagen. Nu kun je dat niet meer zien, ik heb te veel gedacht en gehuild, maar toen wist ik dat mijn ogen alles konden doen wat ik wilde. En ik wilde de mannen laten struikelen over zichzelf.

Het is een grappig spelletje - en het verveelde niet eens gauw - we hebben veel heimelijke pleziertjes samen beleefd, die andere juffrouw en ik. En de bedienden zagen het aan, meneer ook, ze vonden me een flinke verkoopster - maar dat was ik niet - ik was alleen maar een vrouw die wist wat ze waard was.

Ik heb ook niet te klagen gehad over meneer, na twee jaar verdiende ik vijftig gulden met koffietafel en middageten.

Zuster - zie je hoe donker het is geworden? - achter de ramen is nu nog alleen een zwart gat, daar zijn de sterren in gevallen. Er was ook niemand om ze op te rapen, alle mensen slapen - jammer voor de mooie sterren - nu moeten ze rotten in die donkere put. Als er geen tralies voor de vensters waren, zou ik op de vensterbank gaan staan en in het gat kijken - als ik dan ook kon vallen, was alles meteen voorbij.

Waarom wacht je nu tot ik verder praat?

Het wordt toch te moeilijk voor jou, en God luistert niet. Als hij eens luisteren wilde, zuster. Nu is er toch niemand op de wereld die lelijk doet, alle mensen slapen, en ik vertel iets dat hij moet weten.

Maar zelf moet ik dit alles ook weten - ik moet iets vinden, het is mijn laatste kans - daarom kan ik nu ook niet meer stil zijn - ik durf niet meer naar bed te gaan. Ik heb zoveel weken in bed gelegen en gedacht, altijd dezelfde moeilijke gedachten die terugkwamen; ze werden teruggestuurd omdat ze niet goed waren gedacht.

Nu blijven die zware gedachten maar steeds ronddraaien binnen in mijn hoofd - en jullie kunnen daar niets tegen doen, geen ander mens kan me meer helpen - ik moet zelf de moeilijke dingen denken en zeggen, allemaal, achter elkaar, dat ze op hun eigen plaats stil gaan staan in mijn hoofd.

Maar jij hoeft niet meer te luisteren, doe je ogen maar dicht, ik blijf alleen wel wakker, en dan nog God - misschien -

Ik moet blijven praten. Als ik nu niet praat, word ik helemaal gek.

Wat heb ik het laatst gezegd? Vijftig gulden?

Ja. Vijftig gulden is wel zoveel dat men ervan leven kan, daardoor werd ik te duur voor Groenmans - ik was niet meer te koop. Hij had al lang gemerkt dat ik wist wat ik waard was, dat had hem juist verliefder gemaakt. Maar toen raakte ik mijn beetje verliefdheid kwijt - hij ging te onderdanig doen, hij werd zo erbarmelijk gewoon. Toen zag ik dat hij al die tijd al zo erbarmelijk was geweest - en toen heb ik hem laten vallen, ik heb hem losgelaten - net zo kalm als hij mijn boterhampakje had losgelaten boven die gracht.

Ik heb hem daarna nog maar eenmaal gezien, dat was toen ik bijna zijn dikke Duitse vrouw had aangereden, ze kon niet zo gauw uit de weg komen voor mijn auto. Hij stond al op het trottoir en ik zag dat hij me haatte - natuurlijk niet meer dan een koopman haten kan - ik zag dat hij het verschil kende tussen mij en zijn vrouw.

In die tijd was ik getrouwd met Charles Gould.

Nee. Ik moet het beter zeggen, alles op zijn eigen plaats, ik moet eerst vertellen van Camelot.

De directeur van Camelot was een goede klant, hij moest natuurlijk zorgen voor een gesoigneerd voorkomen en hij was rijk. Hij liet zijden overhemden aanmeten en hield heel zorgvuldig zijn dassencollectie bij. Ieder ogenblik stapte hij de zaak binnen; Camelot lag een paar huizen verder in de straat.

Hij werd graag door mij bediend, maar helemaal niet omdat hij met me flirten wilde, Camelot had een personeel

van twintig dames, dan laat de directeur zich niet meer van zijn stuk brengen. Ik heb later ook zijn vrouw gesproken, ze was eenvoudig en muzikaal en rijk en niet eens erg lelijk. Ik heb er nooit aan gedacht dat ik de directeur kon laten struikelen - hij was een flinke man.

Maar hij liet zich graag door mij bedienen omdat ik zijn smaak begreep, ik liet hem gewoonlijk al gauw zien wat hij bedoelde. Ik wist dat hij bijzonder verfijnde dingen wilde dragen - als er een nieuwe partij dassen aankwam, legde ik daarvan opzij wat hij eerder mocht zien dan anderen.

Eens liet ik hem een das zien, de coupon was juist uit Lyon aangekomen. Het was een nieuwe violette zijde, een zware zijde met een donkere gloed, maar toch soepel. Ik wond de zijde om mijn vingers, ik voelde hoe de stof zich prettig voegde en ik genoot zelf van de prachtige diepe violenkleur, ik geloof dat ik lachte tegen die das.

Toen zag ik opeens dat de directeur naar me keek. Niet zoals andere mannen me bekeken, natuurlijk niet, hij keek scherp, of hij door mij heen keek naar iets anders. Toen boog hij zich voorover, hij nam de das van mijn vingers en zei zachtjes:

‘Als u lust hebt te veranderen, moet u maar eens bij me komen praten.’

In die tijd leefde ik van dertig gulden in de maand omdat ik moeder nog altijd twintig gulden stuurde; dertig gulden was zelfs toen niet veel en door Groenmans was ik gewend geraakt aan geld dat kan worden uitgegeven zonder te tellen.

Daarom bleef ik nadenken over die woorden van Camelot - zo noemde iedereen de directeur. - Hij heette eigenlijk Cohen, maar hij had zijn zaak Camelot genoemd omdat in Camelot mooie en weelderige kleren zijn gedragen door koning Arthur en zijn ridders en edelvrouwen. Men kan het zien op de wandschilderingen in de salon van de haute couture - nu kent iedereen Camelot, het hele land ontvangt prijscouranten - al wat mooi is of bijzonder staat geëtaleerd tegen hun Perzische tapijten. Maar toen, in die tijd, was de zaak nog jong, er werden alleen stoffen verkocht, en smaak-

volle japonnen die tegelijk een beetje bijzonder waren, en sieraden die wel mooi stonden maar niet te kostbaar waren.

Ik bedacht dat Camelot goed betaalde, en ik bedacht ook dat mijn patroon zich altijd zou blijven herinneren dat hij me het vak had geleerd, ik zou van hem nooit een groot salaris krijgen. En ik voelde dat ik niet altijd zou kunnen blijven leven van dertig gulden in de maand.

Daarom heb ik kort daarna de directeur opgezocht en ik heb gevraagd welke betrekking er bij hem vrij kwam.

Hij lachte. Hij zat tegenover me in zijn privékantoor - het was een heel gewoon kantoor met eiken kantoormeubelen, er stond daar niets dat mooi was of bijzonder. Hij schudde zijn hoofd en zei: 'Er is hier geen betrekking voor u vrij - u moet hier zelf een betrekking maken.'

Ik begreep dat niet, toen legde hij het uit. Hij wilde een afdeling van luxeartikelen openen, hij had de clientèle daarvoor. Hij kende de clientèle, hij wist wat ze kopen zouden, voor de inkoop zou hij voorlopig zelf zorgen.

Ik luisterde goed en ik zei niet veel, ik kon nooit onnodige dingen zeggen. Maar eindelijk vroeg ik: 'Wat zijn luxeartikelen?'

De directeur keek weer scherp, of hij iets zag achter al het andere, toen zei hij: 'Dat zijn dingen die men eigenlijk niet nodig heeft.'

Ik dacht dat het moeilijk zou zijn om dingen te verkopen die de mensen niet nodig hebben, en dat vertelde ik hem, toen lachte hij weer. Vreemd. Die man kon lachen alsof hij alles zag wat een ander niet zien kon - zijn bedrijf is ook heel important geworden. Hij antwoordde:

'Men kan wel dingen verlangen, al heeft men ze niet nodig.'

Dat wist ik, dat had ik altijd geweten - nu ging ik iets begrijpen. Toen vroeg ik wat mijn betrekking zou zijn. Hij stond op, hij keek me aan of hij een opdracht gaf en zei:

'U mag die afdeling inrichten zoals u wilt. Maar de hoofdzaak is dat u zelf in de afdeling rondgaat, de mensen moeten u zien en spreken. Aan u moeten ze zien dat ze nodig hebben

wat eigenlijk niet nodig is.'

Hij beloofde honderd gulden per maand en een percentage van de verkoop, maar toen ik weg zou gaan hield hij me nog even tegen en zei:

U mag dat geld niet zuinigjes gaan oppotten - ook niet versnoepen natuurlijk. Ik betaal u een hoog loon voor uw persoon in de zaak. Ik wil hier nergens flodderige jurkjes ontmoeten of goedkope bijouterie - maar in uw afdeling wil ik stijl zien. - Enfin, dat kan ik u niet uitleggen - laat me maar eens zien wat u ervan maakt.'

Hij heeft me nog meegenomen naar de verschillende afdelingen; bij de stoffen zag ik een coupon wijnrood fluweel en die heb ik gekocht, want ik begreep dat ik bij Camelot andere kleren moest dragen dan mijn zwartzijden winkeljaponnetjes, en ik had altijd verlangd naar een kleed van lange fluwelige plooiën, samengehouden door een geborduurde gordel. Zo'n japon had ik al voor me bedacht toen ik opliep met het daghitje uit de viswinkel. Maar bij Camelot heb ik werkelijk zo iets gedragen - natuurlijk was de sleep wel niet zo vorstelijk als ik me had voorgesteld in mijn jeugd - geen enkele japon is ooit zo mooi geworden als de kleren die ik voor mezelf ontwierp toen ik veertien was. Ik moest later toch altijd een beetje aan de mode denken.

Maar ik ben toch niet bang geweest om dat fluweel te draperen tot ik niet meer leek op een winkeljuffrouw - ik wist wel niet precies wat stijl was, maar ik begreep dat een luxeafdeling zo blij moest maken als een sprookje. Daarom borduurde ik op de gordel lange lijnen van gouddraad tussen lichtrode en paarse kralen. En altijd als ik met de directeur overlegde en schikte, bedacht ik dat mijn afdeling goed bij mijn roodfluwelen sprookjesjapon moest passen; daarom lieten we de muren schilderen in grijze paarlmoertinten, op de vloer werd een paars-met-zwart tapijt gelegd en om de lampen hingen randen van bleekwitte glaskralen.

Het stond heel vreemd, want in die tijd vonden de mensen nog dat een elegante zaak verguld moest zijn. Toen we openden, heeft een Engels kunsttijdschrift een foto van het interieur gegeven - ik stond daarop bij het wijde boogram en

de redactie schreef erbij: possibilities for modern shopkeeping.

Natuurlijk was die foto niet toevallig in dat maandblad gekomen, Camelot had veel relaties in Engeland - de verkoopsters deden ook heel correct en ladylike, als in de grote Londense zaken. Ik heb in die tijd zelfs Engelse les genomen, er was een publiek dat Engels deftig vond. Daarom kreeg ik toen ook een Engelse naam. In die herenmodezaak hadden ze me juffrouw Heleen genoemd, maar bij Camelot heette ik Lilian.

Het spreekt vanzelf dat ik niet Leentje kon blijven heten, alleen mijn kostjuffrouw noemde me nog zo, omdat ik als een jong, dom kind bij haar was gekomen en ze me dadelijk naar mijn naam had gevraagd. Maar toen ik bij Camelot honderd gulden per maand ging verdienen, zocht ik naar een andere kamer - ik kon ook niet langer kijken naar de biezen stoelen en het roodflanellen tafelkleedje - en toen vergat ik dat ik Leentje heette.

Tot Hannes kwam. Hannes vroeg dadelijk naar mijn voornaam, toen zei ik vanzelf: 'Leentje.' Maar hij noemde me 'Leen'.

Dat ik dat nog horen kan - ik hoor hoe hij het zegt, 'Leen', met zo'n diepe stem of die wegzinkt in de naam, diep en een klein beetje hees - god - ik zal dat altijd blijven horen.

Verder!

De directeur bracht bronsjes en porselein en klein smeedwerk en boeken en tasjes en haarspangen - het was alles heel bijzonder en ook kostbaar - maar toch niet zo kostbaar dat de prijs geen winst meer kon opleveren. De winst was heel groot omdat al die luxeartikelen eigenlijk niet helemaal kostbaar en bijzonder waren, ze waren net eventjes te weinig echt. Daarom waren het ook gangbare artikelen. We hadden Chinees porselein dat natuurlijk uit China kwam, maar er mocht geen scherfje aan mankeren, en het Congolees vlechtwerk werd schoongeboend en gelakt voor ik het etaleerde, ik begreep heel goed dat een luxeafdeling bij Camelot geen

museum kon zijn.

Ik heb maar eenmaal een echt Tanagrabeeldje geëtaleerd - het was een vrouw die zich voorover buigt om een kruik leeg te gieten, ze boog zich of ze droomde en de droom altijd voortduurde - mijn klanten zijn eraan voorbijgelopen...

Ja, nu begrijp je niets meer. Hoe kan iemand die alleen maar zes jaar op de lagere school is gegaan, iets weten van een Tanagra, hè?

Ik weet nog veel meer. Ik hoorde van de directeur hoe hij de dingen noemde en ik durfde te vragen als ik iets niet wist. Ik kon ook de boeken inzien die hij bracht voor de verkoop - het waren altijd boeken met mooie banden en veel illustratie, ik kon toen de Engelse tekst nog niet lezen, maar dat hoefde ook niet, wat onder de platen stond, raadde ik wel. En als er bijzondere tentoonstellingen waren in de stad stuurde hij me daarheen, in de ochtend, als het stil was in de zaak.

Ik heb veel van hem geleerd, ik ben hem heel dankbaar geweest - hij wist precies wat hij wilde. Hij wilde zijn luxeafdeling groot maken door mij, daarvoor gebruikte hij me, maar ik vond het heerlijk dat hij me gebruiken kon. In het begin stonden we urenlang te kijken en te schikken in mijn afdeling, maar later liep alles vanzelf; toen ging hij op de tweede etage een tapijtafdeling inrichten en later het fijne glaswerk, daardoor zag ik hem niet zoveel meer. Maar wel ging ik in die tijd al inkoopreizen meemaken. Ik had Londen en Parijs al gezien eer ik met Charles Gould trouwde.

Als ik nu denk aan die tijd lijkt alles zo gemakkelijk en gewoon, en het werk zo geregeld en zo interessant. Elke dag de nieuwe artikelen die aankwamen en het bekende dat verkocht werd - te lang mochten de dingen natuurlijk niet blijven staan want dan werden ze ouderwets, hoewel ze toch bijzonder waren geweest. Alleen mijn arme kleine Tanagra heeft twee jaar op haar ebben piëdestal kunnen staan zonder ouderwets te worden, ze stond er nog toen ik ging trouwen - toen heb ik haar gekocht om mee te nemen, ik kon haar niet meer missen.

Ja, het werk was wel zo interessant dat men zichzelf kon vergeten als men werkte, maar het leven was niet helemaal zo. Als om zes uur de grote bronzen winkel deur achter me gesloten werd, stond ik wel eens heel eenzaam op het trottoir zonder te weten welke kant ik moest opgaan - naar mijn kamer waar niemand wachtte, of naar een restaurant waar niemand me kende.

Ik ben wel heel eenzaam geweest - niet gewoon eenzaam - dat is men altijd als men de mensen ziet en weet dat men zelf een ander is - maar echt, pijnlijk eenzaam - zo eenzaam, dat men met zijn handen langs zichzelf voelt naar een mens. Zo heb ik me vaak gevoeld - ik had ook twee jaar lang een beetje gezelschap gehad aan Groenmans en ik was pas drieëntwintig.

Maar ik wilde niet verlangend en sentimenteel zijn, ik wist nog altijd dat ik niet goedkoop mocht wezen. Ik liep heel rechtop, op straat zorgde ik wel dat mijn heupen niet wiegden - ik heb dat altijd heel lelijk gevonden. Ik ging maar alleen met mezelf naar concerten en de schouwburg en een tentoonstelling. Met het andere damespersoneel van Camelot kon ik eigenlijk niet eens praten en van de mannen had ik alleen de directeur een hele avond naast me kunnen velen. Maar de directeur dacht er natuurlijk niet aan dat hij gezelschap voor me zou kunnen zijn.

Ik was werkelijk een beetje anders dan al die andere juffrouwen. Ik durfde te doen zoals ik wilde, toen iedereen op hoge hakjes liep, droeg ik zachte gemsleren schoenen die gemakkelijk zaten. Mijn haar mocht zijn eigen val hebben, het golfde anders dan de geonduleerde kapsels van de juffrouwen uit de haute couture, ik steunde de wrong met een geciseleerd zilveren kam. Ik durfde ook mijn japonnen laag uit te snijden, dat de lange maansteen aan het zilveren kettinkje mooi geborgen lag waar mijn borst begon, ik schaamde me niet daarvoor en het stond niet ordinair. Ik was ook een ander soort bediende dan al die mannen die zo onderdanig glimlachten als de directeur sprak - ik durfde om verhoging te vragen toen mijn omzet bleef toenemen, ik was geen goedkope kracht, ik wist wat ik waard was.

Ja, daarom liep ik rechtop - maar het is niet altijd mogelijk om zo met een gestrekte rug te gaan. Vreemd. Als het stormt, heb ik medelijden met de bomen, ik voel dat ze pijn lijden - ze kraken en hun takken knarsen tegen elkaar - het doet pijn als men rechtop staat en dan buigen moet.

Op de avond van mijn vierentwintigste verjaardag stond ik in de foyer bij de ingang van de grote concertzaal, het was in de pauze, na Wagnermuziek. Ik weet niet meer hoe die heette, ik weet alleen dat ik begrijpen kon hoe een paard zijn hoofd achteruitgooit als de trompet blaast. Ik steunde mijn hoofd achterover tegen de deurpost en keek over de mensen heen.

Maar de mensen laten niet altijd over zich heen kijken. Vlak tegenover me stond een man, niet meer zo heel jong, maar nog wel heel lichtblond, zoals kinderen soms zijn. Zijn gezicht was bruingebrand, daardoor leken zijn blauwe ogen waterlicht, men moest daar wel naar kijken. Het waren verwonderlijk vrije ogen - alsof ze zich nooit schuldig hadden geacht - ze keken niet brutaal en ook niet belangstellend, alleen maar koel, en zo effen als een spiegel. Maar de lippen van die man lagen vaster opeen dan men aan zijn ogen verwachten zou.

Hij stond tegenover me en keek me aan, zijn ogen dwaalden niet af, hij zag me zoals ik was. Dat was nog nooit gebeurd. Altijd als een man naar me keek, werden zijn ogen op een zeker ogenblik schichtig, sommigen hielden het wel langer uit dan anderen. Maar deze man hield niet op met kijken, zoals een spiegel terugkijkt als men daarin ziet - zonder beweging.

Toen ik naar de zaal terugging omdat het belletje rinkelde, voelde ik dat hij achter mij aan langs de deurpost ging. Ik voelde ook dat hij ging zitten op de plaats die achter me was leeg gebleven.

Waarom is er muziek die ons in stukken breekt tot we onszelf niet meer kunnen vinden? Waarom moeten we blijven zitten en luisteren, terwijl we zouden willen weglopen om te ontkomen aan de muziek die zwak maakt en lam?

Die vrouwenstem zong een vreemd lied, ik had nog nooit

zo iets gehoord. Het jonge meisje zoekt haar ceintuur die is losgegaan, ze heeft hem verloren - nu weet ieder dat ze haar kleed niet meer sluiten kan.

Ik hoorde aan de stem dat het meisje bang was, ik hoorde ook hoe ze wist dat de minnaar haar zag, en dat ze zich niet verweren zou.

Toen kon ik niet meer rechtop blijven. Ik voelde dat mijn hoofd te zwaar was om het langer recht te dragen, ik voelde dat mijn nek zich ging buigen. Die stem heeft het gedaan - niet ik - als ik daar zelf was geweest, had ik dit niet gewild, ik zou me laf en armoedig hebben gevonden - die tonen hebben het gedaan, die pijnlijke angst voor het naakte meisje - zelf stond ik naakt, in mijn eenzaamheid en mijn angst die ik niet kennen wilde. De tonen hebben mijn hoofd omlaagedrukt - dieper en dieper - tot ik mijn nek gebogen voelde en mijn kin op mijn borst viel.

Zo ben ik blijven luisteren, en al die tijd voelde ik dat die vrijgeboren ogen van de man achter me rustten op mijn gebogen hals - het deed pijn, een vreemde pijn die ik toch lijden moest.

Toen ben ik gevlucht. Voor mezelf en voor deze man, die mijn meester zou kunnen worden. Ik was zeker niet jong genoeg meer en te verstandig om me over te geven aan het avontuur. Nee, natuurlijk was ik niet te oud. Maar ik kon niet meer durven. Toen ik op straat stond, wist ik opeens dat ik was weggelopen omdat de volgende dag de grote uitverkoop bij Camelot begon en ik mijn plicht moest doen. Toen schaamde ik me. Ik was toch niets anders dan een gewone winkeljuffrouw, ik was nog altijd het vroegere armeluiskind. Ik was niet vrij genoeg om te nemen wat ik begeerde. En niet hoog genoeg om vrij te kiezen.

Ik zat voorgoed vast aan het gewone leven dat iedere dag terugkomt, iedere morgen met het daglicht. Ja. Doodgewoon, het leven dat terugkomt zonder onze wil en ons opgebruikt.

Toen ik zesentwintig was, bestond er niets meer dat ik nog verlangde en niet kende. Ik had mijn afdeling groot gemaakt, zo groot als die bij Camelot kon worden, ik had zes

meisjes en twee jongelui voor de verkoop en ze gehoorzaamden zonder te vragen, ik was een chef. Ik verdiende zoveel dat ik geld overhield zonder dat ik daarover dacht, ik stuurde nog voldoende naar huis dat moeder verpleegd kon worden en het hele gezin kon eten. Er was niets meer dat ik verlangen kon - als ik wilde, kon ik reizen in mijn vakanties, maar dat wilde ik niet altijd, omdat de wereld overal niet zo heel veel verschilt en omdat ik op onze inkoopreizen toch al genoeg van de wereld kon zien. Ik kon al die mooie japonnen laten maken die ik voor mezelf bedacht en ik had een kamer die was ingericht door de afdeling meubelkunst van Camelot. Daar ontving ik ook wel eens de een of andere kennis, ik behoefde niet eens meer altijd alleen te zijn, er waren wel een paar mensen met wie ik kennis had willen maken.

Op een avond lag ik op de rustbank met het ingebouwde boekenkastje, toen merkte ik dat ik niet eens meer mijn hand uit wilde steken om het boek te grijpen dat ik half uitgelezen had. En toen schrok ik zo ontzettend - ik werd koud van schrik - opeens viel me in dat ik oud zou worden.

Dat was de eerste maal. Natuurlijk is het eens de eerste maal, daarna komt telkens de gedachte terug, als een refrein dat moet worden meegezongen - lang voordat men oud is kent men het refrein door en door. Men wordt langzamerhand oud aan zijn gewone leven.

Natuurlijk, ik begrijp best dat je mijn leven niet gewoon vindt. Als jij denkt aan een gewoon leven, denk je aan jezelf of misschien aan je vader en moeder en dan vind je mijn leven heel buitengewoon en interessant. Maar je moet proberen te denken dat het mijn gewoon bijzonder leven was, en dat het oud werd - eerst had ik het verwacht en gemaakt, en toen viel er niets meer te maken, mijn leven was klaar en stond stil. En toen merkte ik natuurlijk dat ik oud zou worden. Iedereen kan alleen maar oud worden aan zijn eigen leven.

Ik kan het niet verder uitleggen - misschien ben je nog niet oud genoeg. Ja. Je bent stellig niet oud genoeg. Er valt niet veel over te spreken, men moet het weten. Er is ook een

tijd geweest dat ik niets meer wist van oud worden, dat ik alleen maar leefde om iedere ochtend wakker te worden in een nieuwe heerlijke dag - dat was Hannes - ik wist toen niet dat nog iets daarvoor of daarna kwam.

Maar nu herinner ik me Charles weer heel goed, hij hoort ook bij mijn hele leven.

Waarom wil ik dat weer weten, waarom wil ik Charles niet weglaten? Zo belangrijk is hij niet eens - het heeft ook maar kort geduurd - wel heb ik veel daaraan geleden.

-

Dus ik lag op mijn bank en ik keek naar mijn hand die niet meer mee wilde doen - ik had lange smalle handen met spitse vingers, mijn nagels waren mooi roze gepolijst. Ik heb altijd veel van de kleine roze gladde schelpjes gehouden die zo licht op het strand liggen dat men er niet over durft lopen, mijn roze gepolijste nagels vond ik haast net zo fijn. En toen viel me in dat ze begraven zouden worden.

Ik weet nog goed dat ik lang naar die hand heb liggen kijken, ik heb ook met mijn andere hand langs de gewrichten gevoeld en over de kleine kuiltjes die onder elke vinger lagen.

Zuster, wat wordt je gezicht nu grijs! De lamp geeft toch nog licht, dat is nog hetzelfde licht van straks - maar gaat het nu buiten al ochtend worden?

De ochtenden hier zijn het vreselijkst. Als alles donker is, kan men zich nog iets verbeelden. Als ik 's nachts wakker lig, probeer ik wel eens te denken dat ik op een slaapzaal lig in een gewoon ziekenhuis of in een weeshuis, dan voel ik dat ik een gewoon ziek mens of een kind zou kunnen zijn. Dan kijk ik maar alleen in het lichtje van het zustersafeltje en dan dek ik al het andere dicht met het donker.

Maar als de schemer komt, moet ik ophouden met mijn verzinsel, dan komt alles terug uit het donker, alles wordt grijs en later gewoon wit.

Ik word pas helemaal wakker als ik naast me op de muur de gele vlekken ga zien waar de verwarmingsbuizen gelekt hebben, dan is de dag begonnen.

Ik kan nog wel van Charles vertellen voor de dag helemaal

begint. Het is misschien niet eens zo heel belangrijk - maar het hoort erbij.

Het hoort ook bij mijn handen. Want toen ik die avond uit de verte lag te kijken naar mijn spitse blanke handen die begraven zouden worden, viel me in dat ik toch maar eens de oude Italianen van Charles Gould moest gaan bezichtigen. Charles Gould had me verteld dat mijn handen leken op een Filippino die hij pas had gekocht.

We waren toen al lang kennissen. Dat was begonnen met de gewone winkelpraatjes als hij dingen kocht in mijn afdeling - cadeautjes, voor anderen, niets voor zichzelf, daarvoor was hij te goed op de hoogte. Hij was werkelijk een bekwaam kunstrecensent en hij had een mooie schilderijen-collectie bij elkaar gekocht, zijn vader was Sigmund Gould geweest, de bankier, en zijn broer maakte nog al het familie-kapitaal rendabel in de bank. Hijzelf had niet zoveel te doen, daarom slenterde hij wel eens een beetje door mijn afdeling, ik geloof dat hij het aardig vond om te zien wat mensen kopen die niet kieskeurig zijn. Hij kon met zo'n keurig spottend lachje een artikel opnemen tussen duim en wijsvinger om het dan weer neer te leggen.

Hij groette altijd beleefd als hij me op straat tegenkwam, hij had moderne, democratische opvattingen. Maar hij heeft toch eerst ontdekt dat ik bestond, nadat hij met zijn moeder in mijn afdeling was geweest om een avondsjaal voor haar te kopen.

De oude dame had spierwit haar, maar haar ogen waren nog zwart en heel levendig, ze sprong nog zo kittig rond als een vogeltje. Naast haar zoon leek zij de jongste van de twee, ze plaagde hem ook graag. Die dag, terwijl ik haar de witzijden doeken omhing, plaagde ze hem ook, omdat hij al die tijd dat ze zijn geschenk uitzocht in een boek over Whistler bladerde. Hij liet haar een plaat zien: Portrait of the Artists Mother.

‘Wil je misschien ook even naar je eigen moeder zien,’ zei ze, ‘hoe staat me die sjaal?’

Ik vond haar zo sierlijk als een Angorakatje, haar witsatij-

nen haar wuifde boven de witte plooien van de doek - ze leek op een Frans markiezinnetje en helemaal niet op de moeder van Whistler. Charles bekeek haar en knikte, toen zei hij: 'A study in white.'

'Zo is hij nu,' plaagde de oude dame, 'hij zet de hele wereld in een vergulde lijst. Het is soms erg lastig - maar hij schrijft heel kunstzinnig. Leest u wel eens zijn kritieken?'

Ik las haast nooit kunstkritieken, omdat ik wel zelf kon bepalen wat mooi is, en omdat ik niet goed velen kon dat een ander me later vertelde wat ik mooi en lelijk had moeten vinden. Maar de kritieken van Charles Gould las ik wel eens omdat men ervan leren kon, hij haalde andere schrijvers aan, men kon merken dat hij kunsthistorie had gestudeerd. Ik wist zo weinig van wat men eigenlijk moet weten, daarom had ik respect voor Charles Gould.

Dat zei ik ook tegen zijn moeder - het witte dametje was zo pittig dat men wel kon zeggen wat men dacht. Toen lachte ze, ik geloof dat dat rakkertje overal iets grappigs zag. Ze zei:

'Charles, als jij over een paar jaar professor wordt, moet je juffrouw Lilian aanbevelen als opvolgster bij je krant, dan lezen de mensen weer eens iets origineels.'

Charles was gepikeerd - maar als hij later mijn afdeling binnenliep, praatte hij meer dan vroeger - hij vroeg zelfs wel eens wat ik dacht van de een of andere expositie.

Eindelijk kwam het zover dat hij me niet meer voorbijliep als ik hem ergens ontmoette waar hij rondliep om schilderijen te zien.

Ik had wel meer van die kennissen, die mijn gezicht kenden door Camelot en als ze me dan ergens anders ontmoetten, schenen zij het prettig te vinden om over mooie dingen te praten. Maar Charles Gould had mij niet nodig om te praten, hij praatte en schreef zelf - ik geloof dat hij me alleen aansprak omdat hij verwachtte dat ik zou zeggen wat het publiek dacht.

Toen hij zijn Botticelli had gekocht, een beroemd damesportret waarover anderen in de krant schreven, was hij zo verrukt van zijn aankoop dat hij me uitnodigde zijn collectie

te komen zien. Hij was werkelijk een beetje opgewonden - hij kon zelfs niet al de mooie woorden vinden die hij zocht - toen liet hij zijn hoofd heel elegant en peinzend opzij zakken om mij de houding van de kop duidelijk te maken. En dat stond niet eens vreemd, hij had wel iets van een vrouw, eigenlijk van een oud meisje. Ja. Hij was heel rijk en bekend in de stad, maar toch leek hij een enkele maal wel zo'n verflent meisje dat zich een beetje schaamt - ik dacht wel eens dat het lag aan zijn joodse afkomst waarvan hij niet wilde weten.

Hij was vierenveertig jaar, maar hij leek ouder, zijn huid was geel en ging al rimpelen. Zijn ogen knipperden ook te vaak achter zijn bril. Het heeft lang geduurd eer ik eraan dacht om naar hem toe te gaan en ik ging die zondagmiddag natuurlijk niet voor hem, ik ging omdat ik eindelijk eens de handen van die Filippino wilde zien. En ook omdat Italië in de mode kwam; bij Camelot ruimden we de boeken over Morris en Whistler op in de uitverkoop, en we etaleerden mappen met Da Vinci en de Venetianen. We hadden ook kleine mozaïeken ingekocht en majolica en Venetiaans glas - ik zou bij Charles Gould nog wel wat kunnen leren. Ik had natuurlijk het Louvre gezien en de National Gallery en de Pinakothek, maar toch wist ik niet veel - ik herinnerde me later nog maar alleen de schilderijen, die ik niet kon vergeten.

Charles woonde in een mooi oud huis aan een gracht; ik stond uit te kijken op de hoge stoep eer ik belde, toen kwam hij juist aan. Op de mat werd hij al dadelijk gastheer, hij liet me de marmeren bas-reliëfs in de gang zien; het huis had aan een oude koopmansfamilie behoord en die overdadige reliëfs met bloemen en vruchten waren heel weelderig - ze pasten helemaal niet bij Charles, hij was zo mager.

Toen nam hij me mee naar zijn schilderijen - die vielen niet mee - in het Louvre had ik rondgelopen als een kind in een bogerd, waar ik keek kon ik grijpen. Maar bij Charles hing veel dat wel mooi was en bijzonder, maar toch niet zo dat men er gelukkig van werd. En daaraan alleen kon ik iets moois onthouden.

Hij bracht me voor de Botticelli en hij stond te wachten wat ik zeggen zou - maar ik was bang om te zeggen wat ik dacht - ze leek op mij. Ik heb heel lang gekeken, later heeft het stuk in onze muziekkamer gehangen - ik weet nog precies hoe het was, hoewel men er niet gelukkig van werd. Een bleke vrouw met glad zwart haar - ik wist dat ik zo was, ik keek, en toen werd ik bang - dat vrouwenportret miste iets, die vrouw miste iets dat men nodig heeft om te leven - ik wist niet wat dat was, ik zag alleen dat die vrouw nooit helemaal gelukkig kon zijn geweest. Ik heb ook nog de Filippino gezien, toen begreep ik al waarom Charles vond dat dit mijn handen waren. Die handen waren glad en stil, ze lagen sierlijk over elkaar, maar ze misten ook iets - men kon zich niet voorstellen dat die handen een dier streelden, of het hoofdje van een kind.

Charles wachtte nog - ik moest natuurlijk iets zeggen. Ik zei dat ik de Botticelli niet begreep en dat ik de Filippino lelijk vond, toen haalde hij zijn schouders op. Later werd hij weer vriendschappelijker. We dronken thee in zijn zitkamer, Charles wilde zelf de thee inschenken. Hij zei dat hij ook een beetje bohémien was, maar dat klonk belachelijk en ik moest lachen omdat de antieke eiken zetels in die kamer zo kostbaar en massief waren. En toen gaf hij mij de theepot, hij had ook al gemorst over zijn Chinees tafelkleed, hij was stellig niet gewend om thee te schenken.

We zaten te praten - ik zat in een hoge goudleren armstoel, toen zei hij opeens: 'Je doet goed zo!' En hij keek door zijn oogharen.

Ik wist wel dat ik goed paste daar. Ik had me al lang voelen zitten in die oude weidse stoel, ik had het gevoel dat ik eindelijk thuis was gekomen. De stoelarmen met de bronzen knopspijkers pasten precies onder mijn handen, de hele kamer met de hoge ramen en de eiken lambrizing en de geschilderde schermen en de koperen kaarsenkroon was me zo eigen of ik er zat uit te rusten na een reis.

Maar Charles hoorde er niet bij, het was jammer dat hij daar zat, men zag dat de gesneden meubels niet voor hem waren gemaakt, ik kon hem geen complimentje teruggeven.

Toen vroeg ik of hij al opschoot met zijn boek - hij schreef een studie over de Siënese school.

En toen nam hij me mee naar zijn werkkamer, hij was helemaal niet schuw om zijn werk te laten zien, hij pronkte zelfs een beetje met de stapels drukproeven die daar nog lagen van zijn vorige boek. Maar hij was toch heel respectabel daar voor zijn schrijftafel - ik kreeg heus ontzag - al de notities voor zijn boek lagen keurig opgeplakt, verzameld in mappen, en op lange vellen papier stond de uitgewerkte indeling van de hoofdstukken en de paragrafen. Hij had ook kartons met correspondentie, over de reproducties, die hij tussen de tekst wilde voegen. En hij praatte zo gemakkelijk over het werk, alles had hij al overdacht en gerangschikt, er mankeerde niets meer dan de woorden, en die waren niet het moeilijkst - als hij eenmaal de feiten had verzameld en wist hoe hij zijn boek in elkaar wilde zetten, waren de woorden maar bijzaak.

Toen ging hij me vertellen van de Siënezen en hun werk, en van de nieuwe vondsten die hij had gedaan, jaartallen die waren verwisseld, geloof ik. Ik zat aan de andere kant van de schrijftafel en ik hoefde alleen maar te luisteren, hij legde uit. Zo nu en dan stapte hij naar een boekenkast om een boek te halen dat hij me wilde laten zien, hij hoefde nooit te zoeken, hij wist precies waar al zijn gegevens te vinden waren.

Ik heb wel geluisterd, maar ik ben al gauw te moe geworden om te onthouden - wel vond ik Charles heel knap, ik begreep dat men niet zo kon werken wanneer men niet had gestudeerd. En later heb ik hem ook in zijn werkkamer altijd nog het best kunnen verdragen, hij liep daar rond en praatte in zichzelf of zakte met een zwaar boek in een leunstoel en vergat dat hij de eer van Charles Gould had op te houden.

Ik weet nog altijd niet waarom ik met hem ben getrouwd. Ik moet doof en blind zijn geweest - of zo moe, dat niets me meer kon schelen behalve mijn eigen gemak. Ik was zeker wel heel moe na die zesentwintig jaren, misschien ben ik wel getrouwd omdat ik dan niet meer iedere morgen vast om acht uur naar dezelfde plaats hoefde te gaan.

Ik ben ook wel een beetje getrouwd omdat de oude

mevrouw Gould zo'n schatje was en zo charmant vleide dat ik haar arme jongen maar nemen moest, omdat hij anders heus te oud werd om nog te trouwen - ik vond het zo kranig van haar dat ze niet aan standsverschil dacht. Maar zeker heb ik Charles Gould getrouwd omdat ik overleggen ging dat hij gelijk had als hij zei dat ik een voorbeeldige gastvrouw zou zijn in zijn huis en op zijn buitenplaats. Ik stelde me voor hoe ik een selecte kring ontvangen zou, ik dacht dat het wel mooi zou zijn om een echte dame te zijn, die staat aan het hoofd van een beschaafd gezin met welopgevoede kinderen; zo'n dame die deftig regeert over dienstboden en een chauffeur en tuinknechts. Natuurlijk kon ik niet weten hoe moeilijk zo iets is - het zou me stellig zijn mislukt, ook als Charles minder was tegengevallen.

Het eerst heeft hij me ten huwelijk gevraagd op een balmasqué. Hij had een beetje veel met anderen meegedronken, hij was zelf wel niet dronken maar toch ondernemender dan gewoonlijk - hij wilde zelfs met me dansen. Maar ik had geen zin om te dansen op dat bal, ik was alleen daarheen gegaan om te kijken en het viel niet mee. Er was zo'n vreselijk lawaai - in het midden van de zaal stond een draaiorgel dat schetterde als een kermis en al die verklede zwetende mensen draaiden om het orgel, ze kleefden tegen elkaar twee aan twee, ze deden walgelijk lelijk. Dat zei ik ook tegen Charles, toen merkte hij zeker dat hij zichzelf een beetje was kwijtgeraakt, hij stond weer ernstig te worden achter mijn stoel - maar opeens bukte hij zich over me heen en zei dat ik de vrouw was die bij hem paste.

Ik heb niet eens antwoord gegeven, het was zo'n onzinnig idee dat ik trouwen zou. Maar hij kon niet meer vergeten wat hij eenmaal had bedacht, hij heeft me later nog wel driemaal over zijn plan gesproken - alle drie keren heb ik eroverheen gepraat.

En op een dag merkte ik dat ik toch trouwde met Charles Gould. Zoals men zichzelf plotseling op de grond vindt liggen als men in zijn slaap uit bed is gevallen.

Ik stond voor een lange groene tafel, daarachter wachtte een keurige meneer en ik antwoordde 'ja' op iets dat de

meneer vroeg - het hoorde bij al het andere, alles was dag na dag gevolgd op elkaar, sinds die middag dat ik de handen van de Filippino was gaan zien.

Maar toen ik dat 'ja' had gezegd, hoorde ik beweging achter me, de getuigen en de gasten gingen verzitten, zoals men verzitten gaat aan het eind van een acte om te wachten op de volgende. En toen opeens voelde ik zo'n gruwelijke angst in mijn hart - een kneep van angst - ik hoorde dat ik beloofd had om mijn leven lang bij Charles Gould te blijven.

Toen merkte ik dat ik getrouwd was zonder aan Charles Gould te denken.

Ja. En toen zag ik ook pas dat ik getrouwd was met een vreemde man - eigenlijk een mannetje.

Zuster, trek de gordijnen dicht. Er komt veel te veel licht binnen - de mensen zullen wakker worden, opoe is altijd zo vroeg wakker.

Begrijp jij waarom zij altijd de eerste is als de dag begint? Ze hoort immers niets en ze weet immers ook niet meer wat ze ziet? Begrijp jij waarom ze gaat wuiven tegen de zon, zodra ze zon gaat zien op de daken?

Ze zegt dat ze een boerenvrouw is geweest. Waarom hebben ze haar hierheen gebracht, juist nu ze dood moet gaan?

Alsjeblieft, trek de gordijnen dicht. Dan hoeft de lamp ook nog niet uit.

Prettig is dat, om nog in de lamp te kijken. Ik houd niet meer van de zon, hij geeft te veel hitte hier in de zaal.

Vroeger heb ik wel uren in de zon gelegen - naast Hannes, als we hadden gezwommen. -

Nee. Het is vijf uur, ik hoef niet meer te vertellen van Hannes, het kan niet meer, gelukkig. Als straks zuster Eva komt, is de dag begonnen, dan weet nog niemand iets van Hannes - alleen ik.

Nu moet ik stil en gauw verder vertellen. Jij bent de enige die me hoort, ik heb God al lang weer opgegeven. Natuur-

lijk. Alles wat er is in de wereld kan men weten en zien - ik zie ook de gele kringen langs die verwarmingsbuizen - als God bestond, moest men hem kunnen zien.

Dus nu ga ik aan jou vertellen van Charles. Het is een lelijk verhaal en ook een beetje vies - eigenlijk moest men het niet vertellen aan iemand, die niet getrouwd is geweest. Ik was zelf een beetje vies van me toen ik dit heb meegemaakt - maar later kon ik alles weer vergeten door Hannes.

Het is wel erg moeilijk om dit terug te denken.

Ik stond in een hotelkamer, o een heel andere hotelkamer dan die kamer waar Groenmans zat voor zijn orderbrieven. Er lag een dik lichtblauw tapijt en er stond een toilettafel met spiegelglas en roze Sèvresporselein. En ik had juist in de badkamer ernaast mijn douche genomen in een glimmende witte badkuip.

Het was de tweede avond van onze huwelijksreis en ik dacht wel dat Charles aankloppen zou. De vorige avond had ik hem niet verwacht, omdat hij in de trein tweemaal had gezegd dat hij erg moe was van de drukte. Ik vond het toen heel best dat ik hem niet verwachten hoefde, ik moest nog wennen aan het gevoel dat ik met hem was getrouwd, het was een zonderling gevoel - men heeft het ook als men iets gekocht heeft en later buiten de winkeldeur al spijt voelt - men moet zich dan wel een halve straat lang voorhouden dat er niets beters te krijgen was geweest.

Ik stond midden op het hemelsblauwe tapijt in mijn crème-zijden pyjama en ik overlegde dat ik maar mijn deur moest sluiten en gaan slapen. Ik had die avond ook helemaal niet aan Charles kunnen merken of hij van plan was te komen, hij had zo vlijtig zijn reisplan voor de volgende dag zitten bestuderen.

Maar juist toen ik de deur wilde sluiten, tikte hij.

Zot, toen schoot toch de angst in mijn keel. Ik was zo ontzettend bang voor Charles - ik wist niets van hem - ik wist alleen dat hij knappe boeken schreef en een kunstrecensent was, en dat hij mij in de twee maanden van onze verloving nu en dan had gekust - beschaafd - alleen een enkele

maal had hij me bij mijn heupen naar zich toe getrokken - eigenlijk wel wat ruw, zijn knokkels hadden me pijn gedaan, maar hij had me dadelijk losgelaten - alsof hij me alleen bij vergissing gehinderd had. En nu moest ik afwachten wat hij wilde.

Ik had kunnen schreeuwen, maar dat deed ik natuurlijk niet omdat ik in een hotel was en in de kamer naast de mijne misschien iemand sliep. Daarom riep ik alleen maar 'ja'. En op hetzelfde ogenblik voelde ik dat ik misselijk werd, zoals ik als kind misselijk was geweest wanneer ik iets verdragen moest tegen mijn zin.

In die twee jaren, waarin ik met Charles getrouwd ben geweest, heb ik veel gesukkeld met mijn maag - Charles heeft enige malen een specialist laten komen omdat hij niet wilde geloven dat het alleen nerveuze maagstoringen waren, zoals de huisdokter zei. Hij was niet tevreden dat hij geen oorzaak wist.

Die avond, toen ik Charles zag binnenkomen, zocht ik met mijn ogen naar een kom of iets anders waarin ik kon vomeren. Maar er was niets, toen slikte ik net zolang tot ik voelde dat ik mijn maag de baas zou blijven.

Ik geloof best dat Charles het ook wel moeilijk vond om voor het eerst een echtgenoot te zijn. Maar hij was altijd gewend om op zichzelf te letten, hij liep altijd in een houding die moeilijk voor hem was, hij was een bekend man. Hij leek tenminste veel zekerder van zichzelf dan ik, hij kwam ook in een nette coin-de-feu en ik stond al in mijn dunne pyjama.

Hij ging zitten in een fauteuil en trok me op zijn knie, en omdat ik zo uitgekleed was, kon hij met me doen wat hij wilde. Maar toen merkte ik dat hij eigenlijk niets wilde, alleen maar een beetje spelen met mijn lijf.

Dat begreep ik niet, ik kende dat niet. Groenmans was jong geweest zoals ik, we hadden wel grappen samen gemaakt, maar altijd was er opeens een ogenblik geweest dat we borst aan borst lagen.

Maar Charles' magere handen gingen met me spelen - vies was dat. Later begreep ik waarom hij zo deed - hij was al vierenveertig en hij had een zwakke constitutie.

Nee, ik vertel dit niet verder. Het is te erg voor jou. En ikzelf hoef dit niet meer te vertellen om te weten hoe erg het was.

Ik heb die magere handen moeten verdragen - ik ril nog als ik daaraan denk, ze liepen als spinnepoten over mijn huid. Maar mijn eigen handen heb ik gehaat, soms voelde ik me of ik ze uit moest branden - eenmaal droomde ik dat ze werden afgehakt en dat ik daar tevreden mee was.

Ik heb het twee jaar uitgehouden. Ik weet niet waarom ik niet eerder ben weggelopen, nu denk ik dat ik niet vergeten kon wat ik thuis bij moeder had geleerd: dat men moet doen wat men belooft.

En Charles hield zo trouw zijn belofte. Toen we thuiskwamen van onze huwelijksreis, vond ik aan het eind van de marmeren gang een koepelkamer uitgebouwd voor mij, hij had die laten inrichten door een binnenhuisarchitect van naam. Het was werkelijk een heel bijzondere kamer, de muren waren gedekt met bladgoud, daartegen hingen alleen maar een paar maskers - later probeerde ik hoe een kakemono zou staan maar het goud sloeg alles dood. De kamer was alleen goud en ebbhout en ivoor - als Charles zijn huis liet zien, lette hij secuur op het effect dat mijn kamer maakte. Hij zette er ook wel bloemen neer, lelies of orchideeën, hij bracht ze mij en keek dan hoe ik ze schikte. En hij keek ook graag hoe mijn profiel het deed tegen de gouden wanden.

Ik heb hem toch nooit helemaal kunnen haten, ik hield toch altijd een beetje medelijden over, tot het laatst - ik begreep dat hij een moeilijk leven had. Dat kwam wel omdat hij het zichzelf moeilijk maakte, maar hij wist niet hoe het anders kon. Hij heeft er nooit aan gedacht dat hij zelf meester was over de dingen die hij bezat, dat hij wel eens iets kon wegdoen wat te veel was of lastig. Alles wat hij eenmaal naar zich toe nam, vond hij belangrijk - zijn collecties en zijn ideeën en zijn rente uit het familiekapitaal en mij.

Ik geloof wel dat hij me heel belangrijk vond toen ik zijn vrouw was geworden - hij wilde een goed echtgenoot zijn, dat had hij zich voorgenomen. Hij wist wel dat ik eigenlijk te

jong voor hem was, maar dat maakte hem juist ijveriger. Hij wilde me een heleboel leren, hij nam me mee naar musea en particuliere collecties, hij gaf me boeken en legde papiertjes bij de plaatsen die belangrijk waren. In het begin vond ik dat nog wel een beetje aandoenlijk, ik probeerde wat te leren en te lezen, al leek het me niet zo heel belangrijk - maar later schoof ik alles weg wat hij bracht, ik was al moe genoeg van onze gewone huwelijksomgang.

Hij was zo ijverig en vermoeiend. Hij was veel te oud voor mij, maar ik heb nooit gemerkt dat hij zich zo iets bewust was, hij was toch altijd tevreden over zichzelf. Die eerste nacht is hij tweemaal teruggegaan naar zijn eigen kamer - maar hij had zich voorgenomen om een echtgenoot te zijn en hij is toch weergekomen, voor de derde maal. Hij had nog de pretentie dat hij me iets leren wilde - toen heb ik hem verteld van Groenmans, dat had ik nog niet gedaan.

Ja. Opeens moest ik dat zeggen, ik weet zelf niet waarom, ik heb het zeker niet verteld om hem te plagen. Ik geloof dat ik het vertelde uit medelijden. Ik dacht dat hij rustiger zou zijn als hij wist dat hij me niets meer leren hoefde. Maar het hielp niet, hij werd alleen driftiger.

Natuurlijk heeft hij geen verwijten gemaakt, hij was een modern mens, hij had me tevoren ook nooit naar mijn vroeger leven gevraagd - wel naar mijn familie en zo. Misschien heeft hij wel stilletjes gehoopt dat ik geen man had gekend voor hem, maar hij heeft niet laten zien dat hij teleurgesteld was. Alleen heeft hij gezegd dat hij nu ook alles moest weten.

Ja. Daar in dat blauwzijden en koperen bed, toen hij eindelijk tevreden over zichzelf naast me lag, heb ik alles moeten vertellen wat ik vertellen kon - maar ik heb nooit veel woorden kunnen vinden om de dingen te beschrijven. En dat was juist het vreselijke, nu wilde hij alles weten, precies zoals het was geweest. En hij vroeg en vroeg - hij kende wel woorden genoeg - ik moest met zijn woorden beschrijven hoe het was geweest tussen Groenmans en mij.

Toen hij vroeg of dit nu alles was, zei ik ja.

En daarna voelde ik altijd dat hij bewijzen wilde meer te

zijn dan Groenmans.

Natuurlijk, hij was vierenzeventig en rijk, hij had gereisd in het buitenland, hij had veel meer vrouwen gezien dan een gewone handelsreiziger. Die vrouwen hadden hem veel geleerd, te veel, hij kon dat niet meer vergeten - maar ik was vies van wat hij wist. En toch heb ik niet dadelijk geweigerd om zo met hem getrouwd te zijn. Ik geloof dat ik het in het begin mijn plicht vond om hem door zijn huwelijk heen te helpen - het was toch ook mijn schuld dat hij met me was getrouwd.

Maar ik heb het niet volgehouden, ik heb mijn plicht toch niet aangekund. Het einde is heel gewoon begonnen, doordat ik ziek werd.

O, niet erg ziek. Een nerveuze maag, zei de huisdokter. Ik mocht die dokter wel, hij was een kalme, rustige man. Als hij iets niet wist, haalde hij zijn schouders op, dat had hij ook gedaan toen ik me had laten onderzoeken om te weten waardoor ik geen kind kreeg. Toen had hij me bedaard gezegd dat hij bij mij geen speciale afwijking vond en dat hij dus zo iets niet kon uitmaken, er bestonden nu eenmaal onvruchtbare huwelijken, en toen had hij op het belletje gedrukt voor de volgende patiënt.

Hij vond die maag ook helemaal niet interessant, wel zag hij hoe slap en slecht ik eruitzag, daarom zei hij dat ik eens een poosje uitrusten moest. Ik vroeg waarvan - toen haalde hij zijn schouders op, hij keek rond in mijn mooie slaapkamer en toen zei hij nog eens: 'U hebt rust nodig, gaat u maar een poosje alleen naar buiten.'

Charles was daar niet tevreden mee, hij liet een maagspecialist komen, die zei ook dat hij niets verontrustends vond, alleen raadde hij geen rust aan, maar afleiding. En de dure maagspecialist die daarna kwam, heeft me wel veertien dagen ter observatie opgenomen in zijn kliniek, maar toen vond hij ook alleen dat ik afleiding nodig had. En daarna moest Charles zich ermee tevreden stellen dat hij geen oorzaak wist, maar hij was nu tenminste zeker dat ik afleiding moest hebben.

Grappig. Niemand is meer zeker van God, dat spreekt

vanzelf, maar iedereen gelooft toch nog een beetje aan de dokter. Charles voelde zich natuurlijk verantwoordelijk als echtgenoot, daarom zorgde hij heel consciëntieus voor afleiding.

Hij heeft me meegenomen naar Capri en naar kleine Italiaanse bergplaatsjes en naar Noorwegen en naar Tunis en overal had ik mijn maagpijn en mijn tegenzin in het eten. En hij was heus heel bezorgd daarover - hij deed ook zijn best om een opgewekte, prettige reiskameraad te zijn, hij praatte tegen me over de dingen die we tegenkwamen, hij vond altijd de juiste woorden. En hij deed ook nog altijd verliefd op zijn eigen manier, hij deed heus zijn best om een minnaar te zijn, al was hij met me getrouwd Hij had uitgevonden om tegen me te praten als hij me in zijn armen hield, hij maakte zich dan verliefder door zijn eigen verliefde woorden.

Maar ik moest mijn tanden op elkaar zetten als ik hem hoorde fluisteren aan mijn oor, hij vergat toch nooit dat hij woorden zei.

Het heeft lang geduurd voor ik hardop iets liefs kon zeggen, tegen Hannes... Misschien heb ik het ook wel nooit meer helemaal echt gekund. -

Verder! Toen we thuiskwamen van onze laatste Noorse reis was het juli en heel warm, we gingen niet terug naar ons stadshuis maar naar de beschaduwde buitenplaats die Charles had gekozen uit de erfenis van zijn vader. Er lagen brede lanen en vijvers om een hoog wit huis; alles aan dat huis was hoog en wit, de gestucte plafonds en de marmeren schoorsteenmantels en de neteldoekse bedhemels - toen ik daar twee middagen tegenover Charles had gezeten aan de witmet-zilveren eetkamertafel, viel me in dat ik wel eens mijn vader en moeder kon gaan opzoeken. Toen zei ik tegen Charles dat ik naar mijn ouders verlangde.

Ik had er niet aan gedacht dat hij mee zou kunnen gaan, maar hij wel, hij maakte excuses. Dat vond ik heel onnodig, ik zei dat ook tegen hem - hij stuurde een behoorlijk maandgeld en ik wist dat hij niet tegen een burgerlijke omgeving kon.

Toen ik de kleine zwijnsleren suitcase pakte voor mij

alleen, merkte ik dat ik zong. Toen de coupédeur werd dichtgeslagen tussen Charles en mij en ik voelde dat de trein ging bewegen, heb ik diep ademgehaald - ik ging weer eens werkelijk op reis.

De trein reed tussen weilanden en heldere boerenhuizen en kleine stoffige stadjes en kwekerijen. Ik keek en keek, ik was blij met alles wat ik zag - gek, dat ik toen zo blij was met al die gewone dingen, ik had pas zoveel gezien dat mooier was. Maar ik merkte zelfs niet dat ik de roman op schoot had die Charles nog gauw voor me had gekocht, ik keek me zat aan de weiden en de slootjes en de hooibergen, ik heb gegrinnikt, hardop gegrinnikt tegen een grote roodbruine koe die achter een luie kerel door de wei stapte. Maar toen ik dat oude plumpe torentje in het oog kreeg, dat me vroeger zo groot had geleken, heb ik zachtjes zitten huilen achter mijn zakdoek.

Ik was al wel meer thuis geweest, gewoonlijk ging ik zo eens in het jaar een dagje heen en weer - maar ik had nog nooit naar huis verlangd, ik was altijd gegaan omdat ik het mijn plicht vond de oudjes op te zoeken. Vader was er natuurlijk allang overheen dat hij me vervloekt had - hij nam graag aan wat ik bracht, de laatste jaren was hij zelfs een beetje eerbiedig en onderdanig geworden omdat ik zoveel geven kon. Hij wilde ook alles weten wat ik in de stad deed en beleefde, dat vertelde hij dan later aan de mensen die hem kwamen opzoeken.

Maar moeder was steeds dezelfde gebleven, ze vroeg nog altijd niets, het enige verschil met vroeger was de manier waarop ze me bediende - ik kreeg thee in het mooie porseleinen kopje met de bloemetjes dat ik haar eens zelf gegeven had en dat altijd op het kastje te pronk stond. Ze zei ook niets zo'n hele dag, ze keek maar - als ik dan wegging, vond ik het naar dat haar ogen zo hongerig bleven kijken.

Maar de laatste maal dat ik thuis was geweest, voor mijn huwelijk, had ze me al niet meer zo kunnen aankijken, omdat haar ogen erg slecht waren geworden - ze was toen al bijna blind, daarom had ik gezorgd dat er een juffrouw kwam om

vader en moeder te verzorgen en de huishouding te doen. Daarna hield die juffrouw me een beetje op de hoogte hoe het thuis ging - ze had me pas geschreven dat moeder nu totaal niets meer zag.

Toen ik die middag aan het opgeschoven raam zat tegenover moeder in haar leunstoel, vertelde ik als verrassing dat ik een paar dagen blijven zou en dat ik graag thuis wou slapen.

Moeder luisterde nog toen ik niets meer zei, blinde mensen luisteren anders dan wij. Ze vroeg:

‘Verlang je naar je oude ijzeren ledikantje?’

Toen heb ik mijn hoofd op het tafeltje gelegd, het zeil was koud en mijn hoofd heel warm, ik wilde niet huilen, moeder mocht me niet horen. Maar ik kon ook niet meer flink zijn, ik heb moeder geen antwoord gegeven. Eindelijk zei ze:

‘Als je een paar maanden eerder was gekomen, had ik je nog kunnen zien.’

Toen stak ze haar hand vooruit om me te vinden, en ik ben tegen haar aangekropen, er bleef niets van me over - ik was zo ongelukkig dat mijn hart pijn deed. En zij troostte me, ze streek maar over mijn haar en ze voelde met haar voorzichtige vingers over mijn wangen, toen vond ze natuurlijk de tranen die ik niet had kunnen wegslikken. En toen haalde ze haar grote witte zakdoek uit haar rokzak en veegde de tranen af, zoals ze met ons allemaal had gedaan toen we klein waren. Dat hielp nog, heus - toen ik het plekje tegen haar schouder vond waar ik kon uithuilen, was ik alleen nog maar een klein kind dat zich troosten laat.

Al die drie dagen bij haar ben ik een klein kind gebleven, ik heb heerlijk genoten van een boterham met stroop die ik in negen jaar niet gegeten had, en ik heb meegespeeld met Lientje, die koken mocht op het fornuisje dat ik met haar ging kopen. En al die tijd luisterde moeder naar me zoals ze vroeger naar me gekeken had - ze luisterde ernaar dat ik leefde.

Toen heb ik dat voor het eerst zo gezien. Misschien had ze wel altijd zo geluisterd en gekeken naar ons en naar mij, maar kinderen en jonge mensen zien niet zoveel. Misschien

heeft ze wel altijd, mijn hele leven, zo naar me geluisterd en gekeken zonder dat ik het heb gemerkt.

Ja. Het moet wel aan mij hebben gelegen, want Lientje wist toen al hoe moeder naar haar luisterde en ze was toch pas tien jaar. Nu herinner ik me hoe ze thuiskwam uit school, ze stak haar hoofdje door het open raam en riep: 'Hier ben ik!' Toen liep ze hard door de achterdeur naar binnen om zich door moeder te laten kussen.

- God - wat vreselijk is dat! Nu wilde ik gaan vertellen hoe Lientje was, ik wou iets vertellen van dat kleine ronde kindergezichtje - en nu is ze opeens een wit mensengezicht - vol bloed.

Nee - ik moet het toch vertellen, tot het einde. Het is ook voor mij, ik ga iets begrijpen.

Blijf zitten! Zit toch stil...! Ze gaan al bewegen, dadelijk worden ze wakker - en ik ga juist iets begrijpen...

Drie dagen ben ik gewoon weer een kind van moeder geweest. De eerste avond toen ik me opvouwde in het ijzeren ledikantje waaruit ik was weggelopen, kwam ze me instoppen, ik bleef heel stil liggen om het te voelen, ik voelde ook dat ze wat zeggen wilde. Maar ze zei niets. Drie dagen heb ik gewoond in dat kleine huiskamertje, ik dacht wel eens dat ik daar indertijd ook wel had kunnen blijven, de zwarttrijpen stoelen waren erg lelijk, maar zo bekend. En elke avond als ik zocht naar de holte van het stromatrasje, voelde ik dat ik eindelijk weer alleen lag in mijn eigen bed. Maar toen ik de laatste morgen mijn lakens aftrok en de dekens opvouwde, wist ik dat men niets kan veranderen aan wat eenmaal is gebeurd.

Die laatste morgen hebben we nog een beetje zitten praten, moeder en ik - ik voelde me heel stil worden, maar moeder praatte gewoon over de gewone belangrijke familiegebeurtenissen. Twee van mijn zusters waren al getrouwd en twee dienden, een broer was gaan varen, een was er in dienst en dan had je nog de aanstaande schoolmeester en de sluiswachter - er was werkelijk veel om over te praten. Maar altijd merkte ik dat moeder nog wat zeggen wilde. Eindelijk

zei ze:

‘Alleen Lientje heeft me nog nodig.’

Ik wachtte tot ze voort zou gaan, moeder had veel tijd nodig om iets te kunnen zeggen. Maar toen ze niet verder praatte, zei ik: ‘U kunt nog een hele tijd bij haar blijven!’

Ik wist wel niets af van haar toestand want haar dokter was op reis, ik wist alleen dat haar nieren heel ziek waren, daardoor was ze ook blind. Maar men praat nu eenmaal opgewekt tegen een zieke.

Moeder was al zolang ziek dat ze daar niet meer naar hoorde, ze praatte gewoon verder alsof ik niets had gezegd, ze zei:

‘Ik zou al lang dood zijn geweest, als ik niet zo bang was om Lientje hier bij die juffrouw te laten. Ziet het kind er zindelijk uit?’

Lientje zag er niet verwaarloosd uit, maar ook niet zo fris als een moeder zo'n lief blond kind naar school zou sturen en dat zei ik toen maar eerlijk - moeder wachtte op mijn woorden, net als vroeger, wanneer ze wachtte of we de waarheid zouden spreken.

Toen knikte moeder. ‘Ik heb het gevoeld met mijn handen,’ zei ze. ‘En als ik er niet meer ben, wordt het kind helemaal verwaarloosd - en dan is er ook niemand meer van wie het houden kan.’

Opeens hield ze stil - vader was er toch ook nog. Maar ik had haar wel begrepen - er zou niemand meer zijn, die zat te luisteren of de voetjes van Lientje al kwamen aanlopen door de straat.

Toen zei ik eer ik dacht: ‘Dan komt ze maar bij mij.’

Gek, toen ik dat gezegd had, schrok ik, ik wist niet waarom. Misschien wel van de gedachte dat ik toch zou moeten gaan zorgen voor een kind.

Natuurlijk, ik was wel gaan vragen bij mijn dokter waarom ik geen kinderen kreeg - maar eigenlijk was ik alleen gegaan omdat Charles het weten wilde, ik had me nooit voorgesteld dat ik een kind zou verzorgen van Charles en mij - het is soms vermoeiend om een kind te verzorgen.

Moeder had gehoord dat ik schrok, ze zuchtte. Maar toen

knikte ze weer en zei:

‘Jij bent de eerste die ik het vragen wilde, de anderen moeten ook nog om geld denken, dan is zo iets nog eerder tot last.’

Ik heb moeders handen genomen en ik heb gezegd dat Lientje geen last zou zijn, en dat het zo'n mooi fijn kindje was met lieve maniertjes, dat we haar graag bij ons zouden hebben en dat ik haar zou laten verzorgen als een gravinnetje.

Moeder bleef stil, toen zocht ik naar wat ze nog horen wilde, ik zei dat iedereen wel van Lientje houden moest, het was zo'n schatje.

‘Zij moet van jou houden,’ zei moeder.

En toen, met moeders handen in de mijne, heb ik alles beloofd wat ik beloven kon - dat ik mijn best zou doen om te maken dat Lientje van me hield.

Ik heb moeder nooit hardop horen bidden, ik voelde alleen aan haar handen dat ze toen bad - haar ogen hield ze altijd al gesloten.

Toen ik terugreisde, heb ik heel stillletjes in mijn hoekje gezeten, ik heb ook de eerste dagen een beetje anders naar Charles gekeken - maar die begreep dat niet - hij heeft stellig gemeend dat ik hem gemist had die drie dagen en nachten, en hij deed net zolang zelfgenoegzaam en verliefd tot ik weer mijn gewone tegenzin had, en mijn gewone bedaarde wanhoop.

Een paar weken later kwam er een briefje van die juffrouw of ik Lientje kwam halen, omdat de dokter had gewaarschuwd dat het einde van een nierlijder heel drukkend kan zijn voor de omgeving en omdat ze ook geen tijd meer had om op het kind te letten. Toen ben ik naar huis gegaan om Lientje mee te nemen en moeder nog een keer te zien, maar moeder was al niet moeder meer, ze was iets heel anders dat me niet kende - toen heb ik de kleren van het kind bij elkaar gepakt, ik ben gevlucht.

Het kind heeft eerst wel niet mee gewild. Ze wist dat ze bij mij zou gaan logeren in een mooi huis met een grote tuin, maar ze hield zich nog tot het laatst vast aan de hand van

moeder, die niets meer merkte. Pas toen ik beloofd had dat ze terug mocht gaan zodra moeder weer beter was, heeft ze die hand losgelaten, en later heeft ze ook telkens gevraagd of ze nog niet naar huis ging. Totdat ik haar vertellen kon dat moeder niet meer leefde en dat ze nu voorgoed bij mij zou blijven.

Ze heeft niet veel gehuild, maar op de avond dat ik thuiskwam van de begrafenis vond ik haar op haar knietjes voor haar bed. 'Ik zal nu toch ook maar hier mijn nachtgebedje zeggen,' zei ze. 'Voor moeder.'

Charles heeft het dadelijk goedgevonden dat ze kwam en bleef, hij zei dat het een uitstekende afleiding voor me zou zijn. Maar onze manier van leven mocht niet veranderen om Lientje. Toen hij merkte dat ik vroeg op ging staan om de krullen van het kind te kappen en met haar te ontbijten, was hij heel ontevreden, hij vond dat burgerlijk, het linnenmeisje kon zo iets ook doen; hij zei dat het er voor de opvoeding niets toe deed, wie de nageltjes knipte van een kind.

Hij is ook altijd tegen Lientje blijven praten alsof ze een logeetje was, heel vriendelijk en een beetje voornaam. Maar ik verlangde om iets bij haar te vinden van moeder, als ze naast me zat legde ik graag mijn hoofd tegen haar kleine schouder.

Ze leek wel helemaal niet op moeder, ze was blond met grote blauwe ogen, ik leek zelf veel meer op moeders jeugdportretje. Maar Lientje was toch heel bekend - ze kon ook zo rustig zitten in haar stoeltje en zonder reden omhoogkijken terwijl haar handen bezig waren. En als een groot mens flauwe grapjes tegen haar maakte, lachte ze net zo'n grappig wijs glimlachje als moeder.

Ik geloof wel dat ik het prettig vond om haar bij me te hebben in dat grote buitenhuis die zomer. Ik heb haar in de auto gereden naar alle speeltuinen in de buurt, ook naar een bloemencorso, meen ik, en naar een historische optocht. Ik vond het wel goed dat ik niet altijd meer alleen naar Charles hoefde te kijken, en het kleine ding was werkelijk heel lief. Maar ik herinner me niet veel meer uit die tijd, alles is zo verward - als ik denk aan die zomer weet ik alleen zeker dat

er veel nachten waren waarin het niet koel wilde worden en dat ik dan vaak wakker lag en mijn vuisten dichtkneep.

Ja. Anders kon ik niet meer. Ik kon Charles niet meer aan, ik liet hem maar met me doen. Als hij dan sliep, lag ik in het donker te kijken, ik zette nog wel mijn tanden op elkaar maar mijn hersens deden niet meer mee - ik kon niet meer denken.

Wel lag ik soms te vloeken, zachtjes, tussen mijn tanden, alle vloeken die ik kende. Hier heb ik dat ook gedaan in het begin, zuster Marie hield haar oren dicht als ze langs mijn bed liep.

Zo is die zomer verder gegaan tot de laatste nacht in augustus, de nacht van de dag waarop we twee jaar waren getrouwd.

Onze gasten waren weggegaan, we waren alleen overgebleven onder de wijde veranda in onze wijde stoelen. Het was drukkend warm, er moest onweer komen, maar er was geen wind om de wolken op te drijven.

Charles had zijn benen vooruitgestoken en zijn lakschoenen uitgeschopt, hij wilde het wel niet weten maar hij had 's avonds vaak opgezette voeten. Hij zat in zijn paarse sokken, ik zie nog hoe hij zijn tenen spelen liet.

En onderdehand praatte hij, hij sprak altijd maar door, hij had de hele avond al zoveel gesproken. Zijn boek was uit, er hadden al een paar waarderende recensies in de tijdschriften en in een krant gestaan - de kennissen hadden hem die avond toegedronken met zijn champagne. Hij had de hele avond groot gedaan en geestige, verstandige dingen gezegd, hij had steeds maar op zijn tenen gelopen. En met mij had hij ook gepronkt - 's morgens bij het ontbijt had hij me al de antieke halsketting omgedaan die hij voor me had gekocht uit een Spaans familiebezit, en die ketting maakte een edelvrouw van me.

Het was een zware ketting van paarden en amethisten, het zetsel prikte tegen mijn huid, maar dat zou nog veranderd worden, het was wel aardig dat ik de ketting die dag bleef dragen. De ketting had heel weids en weelderig gehangen over mijn groensatijnen japon, alle gasten hadden iets

vleiends gezegd. Ik speelde nog een beetje met het zware kruis dat in mijn schoot lag en Charles keek naar mijn handen; het was alsof hij praatte tegen die handen.

Charles praatte nog toen het personeel al achter onze ruggen alles had weggeruimd wat nog over was van de feestavond, hij luisterde naar zijn eigen woorden die hij hoe langer hoe mooier maakte. Toen ging hij spreken over zijn levensopvatting en zijn levenshouding - hij ging nog op zijn tenen staan voor mij alleen - hij zei dat het leven alleen iets betekende als het in schoonheid werd geleefd en in weelde en met een eigen wil; wie zo leefde was een renaissance-mens, hij praatte over die renaissance-mens alsof het iemand was die hij kende. Eindelijk ben ik weggegaan, omdat ik niet langer zijn stem kon aanhoren en ik dacht dat hij het zien zou, ik ben gaan kijken hoe Lientje sliep in die warmte.

Maar toen ik later in mijn kamer kwam, wachtte hij me daar al op, hij kwam naar me toe en maakte mijn japon los. Ik wilde eerst mijn zware nieuwe ketting loshaken, maar hij hield me tegen.

‘Die moet je aanhouden,’ zei hij, ‘ik wil mijn dame in statie zien.’

Hij stond op zijn sokken, hij was niet groter dan ik, ik voelde hem naast me staan, hij rook naar zichzelf en de champagne, het was een wee luchtje, als een rotte appel - ik dacht: ‘hij is voos.’ Toen hij zijn armen naar me uitstak, ben ik naar de badkamer gelopen, daar heb ik mijn satijnen fancyjapon eerst in een hoek geschopt en toen weer opgeraapt.

Toen ik terugkwam in de slaapkamer was ik naakt onder mijn peignoir, maar de ketting droeg ik toch daarover - ik had al lang geen wil meer moet je denken.

Die laatste nacht met hem is vreselijk geweest, de hel, ik wist niet dat zo iets bestond - hij was nog nooit zo verliefd geweest en zo machteloos - hij zweette en ik rook altijd door die weeë lucht van een voze rotte appel. Hij wilde niet heen gaan, telkens opnieuw trok hij me naar zich toe en zijn handen werden steeds driftiger - hij wilde niet weten hoe miserabel impotent hij was - hij lag tegen me aangeklit en hijgde zijn verliefde woordjes als een bezwering - maar op

het laatst hoorde hij niet meer wat hij zei - toen kneep hij met zijn benen handen in mijn dijen - hij schreeuwde 'krenng!' en beet zich in me vast.

Ik heb hem van me afgeslagen, toen werd hij wild, hij greep naar me, maar hij greep de ketting en de punten van de schakels sneden door mijn huid. Ik gilte, tot hij merkte wat hij deed, toen is hij weggelopen naar zijn kamer, naast de mijne.

Ik ben in bed blijven liggen, plat, als een dood mens - maar toen ik weer ging ruiken dat hij tussen mijn lakens had gelegen, kon ik niet langer in bed blijven, ik ben op mijn blote voeten naar buiten gelopen, de tuin in - ik wist niet waarheen. Ik denk dat ik naar de vijver wilde, ik stond opeens aan de rand, toen ben ik teruggegaan omdat Lientje in het huis sliep.

Maar voor het huis, aan de rand van het gazon onder de linde, ben ik in elkaar gezakt, op het grasveld.

Ik lag languit met mijn gezicht in het gras, ik heb net zolang zo voorovergelegen tot ik ruiken ging dat het gras nog zijn eigen geur had. Toen hoorde ik ook dat het onweer rommelde in de verte - ik ben plat blijven liggen, ik kon nog niet opstaan om verder te gaan - ik bleef ook liggen om de lucht koel te voelen worden.

Toen vielen de eerste druppels, die waren lauw.

En toen voelde ik opeens hoe vies ik was, hoe smerig en liederlijk, hoe rot mijn eigen lichaam was - ik lag nog in het gras maar de druppels gingen sneller vallen, toen ben ik overeind gesprongen, ik heb de lange peignoir losgegooid en heb rechtop naakt gestaan in de regen.

Nooit vergeet ik hoe dat was. Ik voelde mijn beduimeld lichaam nat worden en ik lachte, ik lachte en huilde, ik heb mijn armen omhooggestoken om de druppels lang langs me heen te voelen lopen.

Het lichtte voortdurend, maar ik dacht er niet aan dat iemand me kon zien, ik voelde hoe ik gewassen werd door de regen en ik keek naar de druppels die van me af bleven lopen - toen zag ik dat telkens een rode druppel meeliiep uit mijn ene borst, waar de ketting in mijn vlees had gestoken.

Ik zag telkens die druppel groeien en loslaten en meevloeien met een waterdrop, die dan roze werd en van me afviel.

Toen heb ik de ketting van me afgesmeten, ik schudde mijn haren uit en over me heen, zo heb ik lang gestaan met mijn handen en mijn mond omhoog naar de regen. Totdat opeens de stem van Charles zei: ‘Cinquecento! - Wat prachtig, wat prachtig!’

Hij stond daar, gekleed in een regenjas, hij was weer een heer. En hij keek naar me, een beetje bijziende, maar toch opgetogen achter zijn hoornen bril.

Toen ben ik mezelf kwijtgeraakt, ik ben op hem afgevlogen en ik heb hem geslagen waar ik hem raken kon, ik heb mijn vuist stukgeslagen tegen zijn tanden. En toen, opeens, heb ik mijn peignoir gegrepen en ben weggehold naar het tuinhuis, daar heb ik de sleutel omgedraaid in het slot.

En buiten heeft hij als een hond staan janken om te worden binnengelaten. Maar mijn handen wilden die deur niet meer openmaken.

Pas toen het licht ging worden, heb ik uitgekeken of hij weg was; toen ben ik langs een omweg naar het huis gelopen. Daar zat hij te slapen onder de veranda, ik ben voorzichtig om hem heen gestapt en ik heb in mijn kamer bij elkaar gelegd wat ik mee moest nemen om weg te gaan.

Toen hij 's morgens bij me kwam, geschoren en gewassen, en zo misselijk onzeker onder zijn herengezicht, stond mijn koffer al gepakt. Ik zat op mijn koffer - ik was blij en opgewonden - ik keek rond door de kamer waaruit ik zou heen gaan, ik had kunnen spuwen naar iedere hoek. Maar ik heb Charles niet laten zien hoe blij ik was, ik had alweer een beetje medelijden.

Hij knipperde met zijn ogen achter zijn bril - en hij zei dat hij me niet kwalijk nam wat er 's nachts was voorgevallen - hij wist dat ik nerveus was, hij zou er niet meer aan denken.

Toen heb ik gelachen, gewoon gelachen, ik kon weer lachen als een gewoon mens, ik was weer vrij en ik heb gezegd dat ik er wèl aan denken zou, mijn leven lang - en dat

ik hem toch een rustig leven wenste en een kalme dood.

Zuster, trek de gordijnen open, overal is de dag al begonnen.

Nu moet je me ook maar in bed helpen, mijn benen willen niet meer opstaan, ik ben te moe.

Vreemd - dat men zo moe kan worden, alleen maar doordat men zijn leven vertelt.

En ik heb nog niet eens alles verteld - het ergste, het moeilijkste, heb ik niet eens gezegd.

Maar misschien ben ik nu toch wel zo moe dat ik kan slapen. Ik kan wel ín slaap vallen als het licht en druk is om me heen, ik moet alleen wakker blijven als mijn gedachten niet willen slapen.

II

Ik wist dat je komen zou. Ik heb naar je verlangd. Vreemd was dat - ik kon weer iets verlangen. Toen zuster Marie vanmorgen vertelde dat je hier in de wacht kwam bij de geïsoleerden, heb ik door alle uren heen naar je verlangd.

Het was de eerste keer dat zuster Marie iets vertelde, het was vreemd dat ze tegen me praatte als een gewoon mens, even dacht ik: 'misschien wil ze proberen of ik ook tegen haar praten ga.' Maar ik heb niets gezegd.

En toen kwam de dokter om te kijken hoe ik nu alleen lag in dit kamertje. Tegen hem heb ik heus iets kunnen zeggen. Toen hij vroeg of ik tevreden was met de verandering, zei ik: 'dank u, het is veel beter zo.'

Het is hier ook beter, ik ben alleen. Natuurlijk moet de deur naar de gang openblijven omdat zuster Marie daar surveilleert. En ik kan ook nog de geluiden horen uit de andere kamertjes langs de gang, er liggen daar patiënten die heel vreselijk zijn om aan te horen. Maar ik hoef ze niet te zien.

Dat is veel rustiger. Als ik nu met open ogen lig, hoef ik niets meer te zien dat moe maakt. Ik kan nu voor me uit kijken en toch niets zien.

Wil je weer bij me zitten vannacht? De deur is open naar de gang en de anderen zullen misschien wel slapen.

Vreemd, dat gekke mensen nog verschil voelen tussen de dag en de nacht. Ik voel ook verschil. Overdag zou ik niet tegen je kunnen praten.

In het donker gaat dat wel, je moet maar geen licht maken, zo zie ik je gezicht maar half en je zit zo stil.

Vreemd - zo zou ik wel van je kunnen houden.

Ja. Nu merk ik dat ik de hele dag op jou heb gewacht om te kunnen spreken. Bij zuster Marie heb ik mijn lippen stijf dichtgehouden - ik wist: zij zal alles doorvertellen aan de dokter.

Gek - en het kan me niet schelen of jij het vertellen gaat - jij zult het misschien ook wel vertellen - maar anders.

Ik kan niet hardop praten tegen mezelf. Dat doen alleen gekken.

En ik geloof toch niet dat ik helemaal gek ben.

Ik geloof niet dat ik de dingen zo anders zie dan ze zijn. Ik zal ook maar gewoon verder vertellen hoe de dingen zijn gebeurd. Maar natuurlijk gaat het niet zo goed als die vorige nacht. Ik heb nu geen verhaal - dit is iets heel anders - ik weet wel niet wat, ik kan er zelf zo slecht uit wijs. Mijn hoofd doet zo'n pijn als ik hierover denken moet, omdat dan mijn hart in elkaar wordt geknepen.

Stil - ik zal wel proberen of ik het begin kan vinden.

Het begin is geweest dat de zon scheen.

De zon hoort bij Hannes - ik zie hem hardlopen op een zonnige baan - of op een zonnig grasveld honkbal spelen met kinderen, of duiken van een zwembad in water waar de zon op schijnt.

Het eerst heb ik hem gezien toen Lientje voor haar diploma moest zwemmen. Hij stond aan de kant in zijn zwempak en riep tegen haar: 'Goed zo! Kalm aan, je komt er best!' zijn stem galmde over het water en Lientje keerde op haar rug als een forelletje. De gele vaantjes wapperden boven het zwembassin en iedereen riep en lachte omdat het mooi weer was.

Ik kwam haast nooit aan de zwemschool, omdat ik niet kon zwemmen en omdat Lientje toch onder toezicht van de gymnastiekleraar ging met de klas. Ik was blij dat ze na school nog een tijd in de buitenlucht kon blijven en dat er dan op haar werd gelet, ik had zelf geen tijd daarvoor omdat ik door moest blijven werken.

Nee. Ik moet het na elkaar vertellen, zoals het is gebeurd.

Toen ik het huis van Charles ben uitgelopen, had ik toch al gauw een beetje zorg, het heeft niet lang kunnen duren dat ik alleen maar blij was.

Ik was vrij, maar we moesten natuurlijk eten, Lientje en ik. Ik was er niet meer aan gewend dat men geld nodig heeft om te leven.

Natuurlijk heeft Charles iemand gestuurd die me zijn geld kwam aanbieden. Het was heel zorgzaam van Charles dat hij

daaraan dacht, hij was heus een heer als hij rustig kon nadenken. Maar ik heb bedankt voor het geld - ik kon toch niets aannemen als ik niets teruggaf. En ik wilde ook liever nooit meer van hem horen.

Dus toen zocht ik werk, waarvoor ik betaald kon worden. Camelot had geen chef nodig en voor bediende deugde ik natuurlijk niet - ik had daar ook niet meer zo terug kunnen gaan. Toen zocht ik maar werk waarbij ik thuis kon blijven. Ik moest dan wel minder verdienen, maar ik wist hoe men zuinig kon zijn, ik kon wel met Lientje zuinig leven in een gewoon woninkje.

Ik heb confectiewerk aangenomen voor een deftige zaak, 'Robes et Manteaux Louise Rey', de vergulde letters staan nog op de daklijst van dat mooie herenhuis tegenover het Park. Het was wel aardig werk. Ze gaven me een Parijse modeljapon en verschillende coupons stoffen, dan moest ik de grondvorm houden van de modeljapon, maar door de afwerking en de combinatie van de stoffen moest elke japon die ik afleverde weer een origineel model zijn - want bij Louise Rey garandeerden ze de cliëntèle dat iedere japon een uniek stuk was.

Het was wel aardig werk en het betaalde niet eens zo heel slecht. Als ik de hele dag werkte met een leermeisje en dan nog een paar avonden alleen, konden Lientje en ik wel wonen en eten. Als ik nu en dan 's nachts werkte, plukte ik ook nog wel het schoolgeld en de belasting en het ziekenfonds bij elkaar.

Ik heb nooit zo weinig geslapen als in die tijd - maar het deed me geen kwaad, ik had toch schik in mijn leven - als ik nog wel eens aan Charles dacht, zuchtte ik van geluk om mijn vrijheid, dan was ik dankbaar dat ik zitten mocht in dat kleine rommelige naaikamertje.

Ik ben altijd tevreden geweest in die tijd. Ik woonde op een derde bovenhuis met een balkon waar Oostindische kers kon staan, ik had ook een zitkamer met een tafel en een kastje, en vier stoelen die ik bij een uitdrager had gekocht omdat die van het afbetalingsmagazijn te lelijk waren. Ik had een witte poes die bij het bloemenrek zat en een jampot met

een goudvis van Lientje. De goudvis was prachtig, tussen mijn werk door bleven mijn ogen wel vaak hangen aan zijn glanzig, beweeglijk ruggetje - maar de jampot was akelig lelijk. En toch was ik tevreden, ik wist dat ik niets mooiers hebben kon als ik vrij wilde zijn.

En het was ook heel gezellig in dat kale woninkje.

Ja. Maar de gezelligheid was niet van mij. Die was van Lientje. Ik verwonderde me wel eens dat zo'n kind al een hele woning gezellig kon maken. En zij was nog zo'n echt kind, ze wist nog niets van de wereld, ze dacht er ook niet over, geloof ik. Ze was ook heel klein voor haar leeftijd, een tenger, lichtblond kindje - maar als ze door de kamer liep en de dingen op hun plaats schikte en kopjes vulde en neuriede met haar licht stemmetje of schoolverhalen vertelde, was er niets aan haar dat kinderachtig was.

Ze vertelde veel van school, het was haar hele wereld. Ik kende ieder kind bij naam en de juffrouw en de gymnastiekmeester kon ik uittekenen voor ik ze had gezien.

De gymnastiekmeester. Grappig. Voor ik Hannes had gezien, dacht ik alleen dat hij de gymnastiekmeester was.

Lientje was erg trots op hem. Dat is ze altijd gebleven. Ja. -

Moeilijk is dat. Moeilijk is dat om alles te vertellen alsof er later niets is gebeurd. Alsof het gewoon is dat Lientje trots was op Hannes sinds haar elfde jaar. En dat Hannes al van haar heeft gehouden toen ze een kind was.

Het kan niet verteld worden, ik kan het niet, het is te moeilijk. Ik kan niet meer bedenken dat er een tijd was toen alles gewoon was in de wereld en toen Lientje en Hannes hielden van mij en van elkaar zonder dat iemand schuld had.

Maar ik moet het toch vertellen, anders kan ik niet komen tot het laatste - en het is juist om het laatste dat ik het vertellen moet - ik moet iets weten, ik moet iets begrijpen - ik mag niet helemaal gek worden. Ik lig en ik probeer te begrijpen - ik zoek, en telkens vind ik een andere reden waarom het ongeluk gebeuren moest. Maar nergens kan ik de eerste

reden vinden.

Lientje had geen schuld, nee, ze was geboren, dat kon zij niet helpen. - En ze is altijd zo'n lief zacht kindje geweest dat hield van iedereen en nooit eigenzinnig was - ze heeft ook al die jaren met mij en Hannes zo rustig en vriendelijk meegeleefd - ik begrijp nog altijd niet hoe ze mij opeens zo schuldig kon maken.

Dat eerste jaar, toen we samen ons kleine huishoudentje bedisselden, Lientje en ik, hebben we veel plezier samen gehad. Kleine pleziertjes natuurlijk, alles beleefden we in huis - soms had ik een verrassing - gepofte kastanjes in de winter of de eerste dotterbloemen in het voorjaar - en soms bracht zij kartonnagewerk mee van school, een brievenhanger of een kalender, er was altijd wel plaats op onze kale muren.

Gek. Als zij aan kwam stappen met een nieuw werkstukje, zag ik alleen in het allereerste ogenblik hoe lelijk het was - later als ze het had opgehangen keek het me toch wel vriendelijk aan - dan had ik het niet meer willen wegnemen van de wand. Ze was zo blij met alles wat ze me brengen kon.

Ja, Lientje heeft nooit goed geweten wat mooi is en lelijk, zij hield van alles. Eens heb ik moeders gebloemd porseleinen kopje, mijn eigen erfenis, laten stukvallen in de gootsteen, ik was wel geschrokken, maar ik wist meteen dat het nu niet meer zo zou afsteken tussen mijn geel aardewerk servies.

Maar Lientje heeft erom gehuild, ze heeft de scherven aan elkaar gelijmd - natuurlijk kon niemand het toen meer gebruiken maar ze heeft het toch weer op het theeblad gezet.

Ik vond haar overdreven gevoelig - maar ik heb toch wel veel van haar gehouden, geloof ik. Ze liet zich zo graag knuffelen en ik vond het prettig om het zachte kleine ding in mijn arm te voelen - ze was al elf maar ze wilde toch nog graag in mijn arm kruipen - dan voelde ik haar lijfje onder de plooiën van haar jurkje als een vogeltje onder zijn dons.

Ik was ook zuiniger op haar dan op mezelf. Ik lette op dat ze genoeg zou eten en bijtijds slapen ging. Die dag toen ze voor haar diploma moest zwemmen, ben ik meegegaan om te zorgen dat ze geen kou zou vatten als ze nat aan de kant bleef staan.

Toen ik Lientje in haar badhanddoek pakte, na de laatste proef, kwam Hannes me feliciteren met haar succes. Eerst schudde hij heel gewichtig en grappig haar hand en toen beleefd de mijne.

Het was heel wonderlijk om zo'n koele, natte hand te krijgen van iemand die er niet aan denkt dat hij juist uit het water komt. Ik schrok en lachte, toen lachte Hannes ook, maar hij maakte geen excuus. Hij tilde Lientje boven zijn hoofd en vroeg: 'Waar blijven de taartjes?'

Lientje zat op zijn schouder, ze trok aan zijn oor. 'Bij de banketbakker!' zei ze toen.

Het was zo'n jolig lawaai bij dat zwembassin - iedereen had plezier, men moest wel meelachen. En Hannes bleef Lientje plagen dat ze niet trakteerde na zo'n overwinning, tegen mij zei hij: 'Ze heeft me beloofd dat ze me zou trakteren, mevrouw. Uit haar spaarpot.'

Ik geloof dat ik een kleur kreeg - ik vond het heel akelig dat het kind geen spaarpot had - ik had daar nooit aan gedacht en zij had niets gevraagd, maar toen merkte ik dat ze op school hoorde wat andere kinderen hebben en krijgen.

Om Lientje een plezier te doen, heb ik toen gevraagd of hij wilde meegaan om bij ons thuis taartjes te eten en Lientje was zo verrukt dat hij ja zei.

Vreemd, hoe zo'n zonnig middaguur de hele wereld kan veranderen. Toen hij weg was gegaan om zich aan te kleden, stond ik nog te luisteren naar het geroep en gelach van de mensen die zwommen en doken van de kant. Ik voelde me erg warm en te keurig in mijn nette namiddagkleren, ik was jaloers op de mensen die met water spatten en zich los durfden te laten vallen van de springplank.

Toen kwam Hannes terug. Hij droeg in die tijd al slappe boorden - nu dragen alle mannen die wel - ook de professor hier en die advocaat - maar maar toen vond ik het een

verrassing dat hij geen stijve hoge boord wilde dragen. En toen zag ik ook voor het eerst hoe los een man lopen kan in een flanellen sportpak.

Hoeveel malen heb ik Hannes wel nagekeken als hij 's morgens het huis uitging? - dat kan niet geteld worden, het lijkt één lange, heerlijke minuut - ik sta voor het raam en wacht tot ik beneden de straatdeur hoor dichtslaan - dan is hij beneden mij, ik zie dat hij zijn haar heeft gladgeborsteld maar toch springt het al weer terug, en nu gaat hij verder door de straat, hij loopt recht maar toch zwiepen zijn schouders zo'n beetje heen en weer, dat komt omdat hij het prettig vindt zijn pas te vinden - ik kan voelen hoe hij loopt - ik ken hem helemaal - ik heb hem helemaal gekend, zuster...

Ik kende hem al toen hij die middag tegenover me zat tussen de Oostindische kers van het balkon. Ik kan de mensen zien zoals ze zijn - dat heb ik altijd gekund - Hannes kon ik dadelijk helemaal zien - hij was eerlijk met zijn lichaam.

Eens heb ik naast een paar journalisten gezeten, toen hij aan het speerwerpen was bij een atletiekdemonstratie. De ene journalist wees hem aan de ander en zei: 'Kijk eens naar dat ritme - wat een mooi, expressief lichaam!'

Nee zuster, ik weet wat je denkt. Je denkt aan iets dat je een beetje minderwaardig vindt, misschien noem je het wel 'de stof' of 'het vergankelijke' - ik denk haast wel dat je het zo noemt.

Maar dat mag je niet denken van Hannes, zo was het niet. Hannes leefde met zijn lichaam, hij had het niet zoals wij, om het te gebruiken. Hij leefde met zijn voeten en zijn handen en zijn schouders, helemaal - hij voelde hoe de wereld was met zijn lichaam.

Daarom is hij zeker ook gymnastiekleraar geworden. Hij was eerst gewoon onderwijzer geweest - dat vertelde hij me al die eerste middag - maar hij had het zo moeilijk gevonden om de kinderen altijd hetzelfde te leren, daarom was hij voor gymnastiek verder gegaan.

'Ik had eigenlijk helemaal niet bij het onderwijs gewild,' zei hij, 'maar ik kon een beurs krijgen door de burgemeester.'

Mijn vader was gemeentewerkman.’

Toen raakten we op dreef samen - ik vond het zo heerlijk om te kunnen praten met iemand die ook een armeluiskind was geweest en nu toch de wereld kende. Ik kon helemaal mijn conversatie vergeten - we zaten tegenover elkaar en Hannes speelde met de klosjes borduurzij die op het ijzeren tafeltje lagen, hij legde figuren van de gekleurde rolletjes, maar eindelijk veegde hij alles door elkaar en bleef me aankijken.

En toen zag ik dat hij op zijn stoel zat om te blijven. Hij had zijn handen om zijn knie geslagen - hij had lange, bruine handen - en rechte vingers met flinke vingertoppen.

Onzin - hij had niet die handen - hij heeft ze - hij heeft ze nog. Dat medium heeft ze gezien.

Moeilijk is dat - ik weet niet meer het verschil tussen leven en doodzijn. Ik denk aan Lientje, dan is ze er, altijd - ze is er ook nog als ik niet aan haar denk - maar toch weet ik zeker dat ze dood is - die wond heeft maar even gebloed, toen ging het bloed al stollen.

En Hannes is dood - hij is zeker dood, ik heb alles gelezen wat de kranten over hem schreven - en toch bestaat hij ergens, op dit ogenblik, die vrouw heeft hem gezien en gehoord. Maar als ik voel naar hem, is hij voor altijd gestorven.

Vinden jullie mij dan gek, omdat ik zelf soms niet weet waar ik ben, in de hel of in een gekkenhuis? Kan mijn eigen hel dan niet gewoon op een gekkenhuis lijken?

Ach, zo zal ik nooit kunnen vertellen hoe alles is gebeurd. En ik wil het toch vertellen, tot het einde.

Hij zat daar, tegenover me, Lientje stond naast hem, maar hij praatte tegen mij.

We praatten en luisterden om de beurt, het was jammer als de ander ophield. Toen Hannes wegging, zei hij dat hij gauw terug zou komen - ik had er niet eens aan gedacht om hem dat te vragen - hij was zo bekend.

De volgende maal kwam hij op een avond, toen ik zat te naaien. Lientje bracht hem in triomf naar mijn rommelka-

mertje - toen wilde hij daar wel blijven. Ik schoof het raam wijder voor hem op en hij ging zitten op het krukje van het leermeisje dat al lang naar huis was. Maar toen het ging schemeren en ik licht wilde maken om verder te naaien, heeft hij de japon uit mijn handen genomen.

‘Zonde voor uw ogen,’ zei hij.

Er was niets om boos over te worden, hij deed niet anders dan wat ik zelf verlangde. Ik ben met hem naar het balkon gegaan, daar hebben we gezeten tot de schemer en de lichte zomeravond voorbij waren. Toen noemde hij mij bij mijn naam en wist ik alles van hem.

Hij was vijfentwintig, ik vond dat jong, maar hij was heel tevreden dat hij niet ouder was, hij wilde voorlopig wel zo blijven.

‘Over een paar jaar word ik bang voor reumatiek,’ zei hij, ‘al mijn oudere collega's zijn daar bang voor. Maar nu durf ik nog in een tent te slapen, elk weekend kampeer ik buiten de stad.’

Toen vertelde hij dat hij alleen een benauwd klein slaapkamertje bezat, hij kon geen betere kamer huren omdat hij geld had opgenomen voor zijn gymnastiekstudie, dat moest eerst worden afbetaald - het volgende jaar was hij daar doorheen, dan kon hij zijn hele salaris zelf houden.

‘Wat gaat u dan doen met al dat geld?’ vroeg ik. Toen lachte hij en rekte zijn armen.

‘Alpentouren maken. En een zeilboot kopen, dan mag je ook eens mee, met Lientje.’

Ik zei dat ik nooit zwemmen had geleerd, toen plaagde hij dat ik zeker bang was voor mijn teint, maar toen ik hem uitliet, laat in de avond, riep hij nog van de trap:

‘Denk erom dat je zwemmen kunt als ik mijn boot heb, anders neem ik je niet mee!’

En hij lachte - zijn eigen diepe, losse lach - hij is altijd zo blijven lachen, als een jongen die blij is.

En ik was ook zo blij, zo onzinnig dom en kinderlijk blij, dat ik diezelfde week nog zwemles ben gaan nemen om mee te mogen in de zeilboot die Hannes nog lang niet betalen kon.

Maar ik had hem nog niet durven vertellen dat ik het volgende jaar al dertig werd. En dat er al een lang stuk van mijn leven bestond dat ik wilde vergeten.

Ik begrijp wel dat ik het toen wilde vergeten. Maar ik had het moeten onthouden, ik had niet mogen vergeten dat ik al veel te lang had geleefd. Nu ik alles vertellen moet, merk ik pas hoe lang ik al had geleefd voor Hannes kwam - de helft van mijn leven was al voorbij. Ik begrijp niet hoe ik dat ooit heb kunnen vergeten.

Ik heb er eerst nog wel aan gedacht. Maar ik durfde niet te veel eraan denken.

Ik was zo blij en zo bang tegelijk. Ik had op mijn knieën kunnen vallen van dankbaarheid omdat Hannes van me wilde gaan houden, ik zag dat - het was geen geheim - niet voor hem en natuurlijk ook niet voor mij - maar tegelijk was ik zo vreselijk bang dat ik hem kwaad zou doen.

God, zuster, ik zag hoe hij was - zo eenvoudig en waar en sterk en jong - hij was alles waarvan ik nog houden kon - en ik wist dat ik zo anders was.

Toen heb ik me voorgenomen dat ik hem vertellen zou hoe ik was, hoe mijn leven was geweest - heus, ik heb me dat voorgenomen. Op een avond heb ik het geprobeerd - ik had 's middags mijn twee eerste grijze haren uitgetrokken - ik wist die middag zo zeker dat ik niet jong genoeg meer was voor Hannes.

Hij was toen al vaak bij me geweest, hij was al helemaal bekend in mijn kamer, hij liep rond en zocht het melkkannetje voor de thee en sputterde tegen me dat ik de boel niet op zijn plaats zette.

‘Jij bent ook een zonderlinge huisvrouw,’ zei hij, toen hij het kannetje op de schoorsteenmantel vond met een toef jasmijn. ‘Als je niet netter wordt, mag je niet mee kamperen.’

Toen lachte hij en keek me aan, hij wachtte wat ik zeggen zou. Hij had al meer daarover gesproken - of hij zichzelf iets beloofde - in de vakantie zouden we met zijn drieën kamperen op de hei. Ik had nooit antwoord gegeven.

Maar die avond bleef hij me aanzien en wachten. Hij

wachtte heel rustig - Hannes deed nooit nerveus, hij kon heel goed afwachten wat gebeurde. Hij wachtte tot ik iets zeggen zou.

Ik heb mijn hoofd geschud, ik kon niet praten. Ik wist dat ik nu moest gaan uitleggen waarom ik niet mee kon met hem naar de hei, waarom ik niet mee wilde naar zonnige zomerdagen en nachten waarin de sterren boven een vlakte staan, ik moest uitleggen waarom ik geen goed gezelschap voor hem was. Ik had mezelf honderdmaal beloofd dat ik het zeggen zou voor het te laat was.

En toen, die avond, toen het de uiterste tijd was, kon ik niet praten.

Ik heb mijn hoofd in mijn armen gelegd en ik heb gehuild - hete tranen noemen de mensen dat, ja - ze deden pijn. Ik kon Hannes niet aanzien - toen voelde ik opeens zijn hand, die om mijn twee polsen greep.

Ik keek hem aan, ik keek in zijn open, grijze ogen - ze waren heel ernstig - ik dacht: 'nu doe je hem al verdriet.'

Hij zei: 'Vertel het maar.' Toen heb ik in zijn open ogen verteld wat ik vertellen kon.

Maar ik kon niet alles vertellen. Natuurlijk, ik heb namen genoemd en de mensen en de dingen beschreven, ik heb achter elkaar verteld wat er in mijn leven was gebeurd. Maar er waren dingen die hij niet begrijpen kon - dan zag ik dat zijn ogen me niet verstonden - en dan kon ik niets uitleggen - ik heb hem niet kunnen vertellen hoe ik met Charles had geleefd.

En ook niet al die gewone, moeilijke dingen uit mijn jeugd - die heb ik me nu pas herinnerd. Toen ik mijn leven had verteld, wist ik wel dat hij het nog niet kende - en toch had ik mijn best gedaan om eerlijk te zijn. Hij hield nog altijd zijn hand gesloten om mijn polsen. Zo heeft hij me naar zich toe genomen. Hij keek op me neer en zei: 'We gaan dus zesentwintig juli. Zorg, dat je dan vrij bent.'

Ik heb mijn best gedaan. Ik heb nachten doorgewerkt om geld te maken voor de reis van mij en Lientje. Maar toen het geld klaarlag was ik nog niet vrij - ik wist nog altijd niet of ik gaan mocht.

Lieve God, ik heb mijn best gedaan om vrij te worden. Soms heb ik mezelf gezworen dat ik niet gaan zou, dat Hannes me niet lief mocht hebben zoals ik was - dat ik dat rijke, grote verlangen naar hem uit me weg zou scheuren. Maar dan opeens, als hij voor me stond en ik hem zag zoals hij was - zijn blonde hoofd, dat zo recht en sterk op zijn nek stond, en zijn bruingebrande armen, die alles konden nemen en vatten zoals ze wilden - dan schoot er een streep van licht door al mijn voornemens - en dan voelde ik dat er maar één ding was dat me vrij zou maken - alles willen wat hij wilde.

Ik heb niet gebeden - natuurlijk niet - ik wist niet eens meer dat men bidden kon. Eens vond ik mezelf liggen voor mijn bed, op mijn knieën - ik heb gelachen en ben opgestaan - het was een vergissing. Ik moest maar zelf weten of ik Hannes hebben of missen wilde.

Nu weet ik, dat ik al die tijd heb gewacht op het ogenblik dat ik bij Hannes mocht blijven. Al mijn getob en mijn angst waren maar een scherm voor de waarheid - het was al lang zeker dat Hannes mijn hele leven was.

En toch, nog toen ik naast hem zat in de trein die ons naar buiten bracht, voelde ik me niet vrij genoeg voor hem. Hij zat te lachen en te spelen met Lientje - maar ik keek hoe de telegraaf palen wegschoten en ik telde ze: even of oneven - ik wist nog altijd niet of ik van Hannes houden mocht.

Ja. Ik had nog angst dat ik slecht gezelschap was - dat ik te lang had geleefd zonder hem te kennen.

Die avond, toen Lientje al sliep in de tent, hebben we op een heuveltop gezeten en gewacht of de maan wilde gaan schijnen over de hei die glooide naar de bosrand. Maar er was geen maan, wel veel schitterende sterren. We hebben samen omhooggekeken, toen keek ik naar hem en ik zag dat hij glimlachte tegen die prachtige wijde nachthemel - ik heb mijn hoofd tegen zijn schouder geleund en hij heeft zijn hand om mijn borst gelegd.

We zijn die nacht niet in de tent gegaan - even heeft de donder gerommeld, toen heb ik voorzichtig het tentdoek

weggeslagen om te zien of Lientje nog sliep. En toen ben ik naar Hannes teruggegaan.

Heb je wel eens een bos zien wachten bij zonsopgang? Het staat zo donker en stil, je voelt dat het koel moet zijn onder de bomen. En dan, opeens, lachen de boomtoppen, ze krijgen gloed, alles wordt goud en de bomen hebben hun eigen vorm en veel diepten in het groen van hun kronen.

Zo heb ik de zon zien opkomen over de bosrand - en ook over het gezicht van Hannes toen ik mezelf helemaal aan hem had verloren.

Nu moet ik verder maar stil zijn. Over Hannes kan ik niet verder vertellen, er zijn geen woorden voor. Ik zou het niet eens aan God willen vertellen - ik zou het niet behoeven te vertellen - die zou het weten - er is niets dat mooier kan zijn in de wereld. Alle eeuwigheden die ik in de hel moet blijven, zal ik dit nog hebben om te onthouden.

Ja. De liefde bestaat, ze leeft. Ik heb op school zoveel teksten geleerd over de liefde, ik heb ze nooit begrepen - ik had niet die meester kunnen liefhebben met zijn lijmerige stem, of het kind dat naast me zat en me met spelden prikte. Ik geloof niet dat er ooit iemand is geweest die dat zou kunnen - men kan zoveel opschrijven, ik geloof niet dat Jezus die meester zou hebben liefgehad als hij iedere dag tegenover hem had moeten blijven zitten, zes jaar lang.

Alleen door Hannes heb ik geleerd dat er werkelijk liefde bestaat in de wereld. Zo, dat men de hele wereld aanneemt, omdat de liefde ook bij de wereld hoort. Ik heb voor het eerst de liefde gevoeld en gezien en geweten in die paar zomerweken met Hannes - op die paarse, bloeiende hei.

Langs de afgraving van de heiderand lagen weilanden - we zaten vaak uit te kijken over dat lage land. Midden in de afgeschutte weide stond heel hoog en breed een grote, zware beuk - die was daar vroeger zeker wel geplant door een boer die zijn vee schaduw wilde geven. Als het heet was, bleven de roodbonte dieren rustig staan tegen de stam, de takken en blaren bouwden een groen dak boven de groene wei - men kon zich het weiland niet voorstellen zonder de

beuk.

Zo kon ik me de wereld niet meer voorstellen zonder Hannes - hij stond boven mijn leven als die prachtige boom, ik dacht: nu mag ik eindelijkitrusten, in zijn schaduw.

Ik heb wel vaak zachtjes gelachen tegen de beuk, toen ik dit eenmaal had bedacht. Maar tegen Hannes kon ik niet zo lachen - altijd voelde ik mijn ogen ernstig worden als ik naar hem keek. Ik wist voor de eerste maal in mijn leven dat men ademloos kan zijn van ernst en geluk tegelijk.

Zo heb ik hem liefgehad - zo heb ik in zijn armen gelegen, zo heb ik iedere beweging van hem opgenomen in mij zelf, diep in mijn eigen lichaam en mijn eigen ziel - tot ik niets meer zeker wist dan een enkele volmaakte zekerheid: dit is liefde - wij zijn samen.

Toen we weer naar de stad gingen, was het heel zeker dat Hannes niet meer alleen terug kon naar zijn kleine, benauwde huurkamer. Ik heb de grote achterkamer, die leeg was gebleven, voor hem in orde gemaakt - samen hebben we gekocht wat daar noodzakelijk moest wezen - een bed en een stoel en een zinken kuipbad - ik heb met mijn vingers langs het katoenen boerenbont gestreken waarvan ik zijn gordijnen naaide, ik was zo gelukkig.

De winter die volgde, was de eerste waarin we 's avonds met zijn drieën om de tafel zaten, Hannes en Lientje en ik. Ik geloof dat Lientje heel goed begreep hoe Hannes en ik bij elkaar hoorden - ze keek nooit op wanneer hij zijn hand uitstak om de mijne daarin te voelen komen. Ze zat altijd te lezen en te leren, ze leerde niet erg vlug, maar ze was vlijtig. Ze vond het heel goed dat we zo rustig met zijn drieën zaten, ze is stellig nooit jaloers geweest dat ik niet meer alleen voor haar zorgde, ze genoot er zelf zo van dat Hannes bij ons woonde.

Als ze hem 's morgens vroeg hoorde zingen in zijn kamer, stak ze haar vinger omhoog dat ik luisteren moest. Ze vertelde ook dat hij in het gymnastiekuur nooit kon laten om mee te zingen als hij piano speelde bij de ritmische oefeningen.

Eens, toen ik haar van school afhaalde, heeft ze me meege-

nomen tot onder de ramen van het gymnastieklokaal, daar hadden de jongens nog les. Ik hoorde hoe Hannes zijn commando's galmde, het was heel grappig, de ramen trilden van zo'n metalen geluid - toen greep hij zijn marstempo op de piano en daar bovenuit klonk nog zijn sterke stem.

Het was heel heerlijk om daar te staan en te luisteren, ik voelde me zo vrolijk of mijn bloed ook zingen moest. En naast me stond Lientje te springen van blijdschap.

Ja. Dat heeft Hannes altijd, overal meegebracht, zijn eigen blijdschap en zijn eigen levenslust. Hij wist het zelf niet - hij deed heus niet zijn best om de mensen blij te maken, hij was eenmaal zo. Hij kon zelf niet leven zonder blij te zijn.

Hij zag ook nergens zwaarigheden. Toen hij een paar weken bij ons woonde, werd op een ochtend een mooie, grote piano bij ons afgeladen. Ik begreep dat die voor Hannes moest zijn - ik had nog nooit aan een piano gedacht, ik kon niet spelen en ik verdiende niet genoeg om Lientje les te laten geven. Maar ik wist dat Hannes ook geen geld had om zo'n duur instrument te betalen.

En toch had hij die piano gekocht. Op afbetaling natuurlijk - alleen maar omdat hij niet langer zonder piano kon wezen.

'We hadden er een op de kweekschool,' vertelde hij, 'ik heb op die ouwe kast hele concerten gegeven, maar ik was ook de enige die hem aanraakte, want de anderen vonden dat een schoolmeester al genoeg leren moest. Nu heb ik dat mirakel op school, het kleppert als een schrijfmachine, ik gebruik het ook alleen omdat ik zo het land heb aan dat dooie gestamp met een stok. Maar deze piano is nu eens helemaal voor mijn eigen plezier en voor jullie. Ik ga Lientje een hele ris moppen leren. Laat je handen eens zien, Lien!'

Hij zat al aan de piano die daverde - mannenhanden grijpen anders in de toetsen dan zulke voorzichtig spelende vrouwenvingers. Lientje keek toe, ze stond doodstil van verwachting: toen zette hij haar tussen zijn knieën en legde haar vingers op het klavier.

Ik heb niet durven vragen hoe hij de piano afbetalen moest, ik wilde niet ouder zijn en wijzer dan hij - maar ik

heb wel eens een termijn betaald als ik zeker wist dat hij geen geld had, ik was zo dankbaar dat ik zijn muziek mocht horen door het huis terwijl ik daar zat en naaide. En het jaar daarna had hij geld, toen was hij door zijn oude schuld heen en toucheerde hij zijn hele salaris. Het was een behoorlijk inkomen, hij had een lagere school en een H.B.S. en dan nog een grote gymnastiekvereniging, waar hij het damesturnen leidde.

De avond dat hij voor het eerst zijn maandsalaris helemaal voor zichzelf kon houden, zat hij te kijken naar de keurige nieuwe bankbiljetten die hij netjes uitgestreken op tafel voor me had gelegd.

‘Ziezo,’ zei hij, ‘nu gaan we de wereld veroveren.’

‘Hoe ben je dat van plan?’ vroeg ik. ‘In je zeilboot?’

Hij lachte en rekte zijn armen - dat deed hij altijd als ik tegen hem praatte, of hij een jongen was. Toen zei hij:

‘Kijk me eens aan.’

Ik keek en ik zag in zijn ogen dat hij mijn man was - ik moest mijn werk neerleggen. Hij zei:

‘Voor dat geld gaan we trouwen en kinderen krijgen.’

Toen sloeg er zo'n grote, helle straal van geluk door me heen - ik heb me aan zijn borst gegooid en ik heb gehuild aan zijn borst omdat zijn hart met zulke sterke slagen klopte onder mijn oor. Ik weet nog wel hoe onzegbaar gelukkig ik was, tot ik mijn zoute tranen proefde en mezelf vroeg of ik alleen huilde van geluk.

Ja. En toen merkte ik dat er ook angst was bij mijn tranen.

Vreselijk was dat toch - vreemd en vreselijk dat ik nooit gelukkig kon zijn zonder angst. Toen ik merkte dat Hannes me lief zou krijgen, was ik al zo angstig geweest en toen hij me trouwen wilde, voelde ik weer diezelfde vreselijke angst - ik was nog altijd bang dat ik hem ongelukkig zou maken.

Die nacht heb ik hem gevraagd:

‘Waarom wil je kinderen van me hebben?’

Hij heeft me op mijn ogen gekust en niets gezegd. Maar ik wachtte op antwoord, toen zei hij:

‘Ik wil geen kinderen van jou, domme meid, ik wil kinderen van mezelf met jou.’

Toen heb ik hem iets verteld van mijn angst - ik had toch vroeger ook geen kinderen gehad bij Charles.

Hij heeft me dichter naar zich toe genomen en gezegd: ‘Dat was een oude man. Wij krijgen wèl kinderen samen.’

En hij was zo zeker van zichzelf en van mij - hij was zo rustig blij dat we trouwen zouden en een gezin hebben met eigen kinderen, dat ik het zelf een tijdlang heb kunnen geloven. We zijn getrouwd en het duurde wel een paar jaar eer ik begreep dat ik zo iets niet had mogen geloven. Ik had het beter moeten weten - ik was ouder dan Hannes, ik had verstandiger moeten zijn, ik had het hem niet mogen laten geloven. Ik had hem niet mogen aannemen zoals hij was, met zijn vrolijk hart dat alles verwachtte van het leven - hij was te jong en te eenvoudig en te gezond voor mij - ik heb hem kwaad gedaan.

Lieve God, dat is mijn grote schuld - ik had hem nooit mogen aannemen toen hij me gegeven werd.

Wie heeft hem dan aan me gegeven? Wie heeft hem voor me neergezet, dat ik naar hem verlangen zou? Ik had wel een beetje kunnen bestaan en zeker ook kunnen sterven als ik hem nooit had gekend - waarom moest ik eerst al dat grote geluk beleven met Hannes, om het later zo vreselijk te missen?

Nee. Het is niet mijn eigen schuld. Iedere vrouw zou hem hebben aangenomen als hij haar gegeven werd - er is geen vrouw die hem had kunnen opgeven.

- Maar Lientje heeft hem willen opgeven...

Geef me je hand, zuster, houd mijn hand vast - ik kan niet zo denken aan Lientje, ik mag zo niet denken, ik hoef geen medelijden te hebben - ik had haar verzorgd en opgevoed, en ze heeft toch naar Hannes verlangd - al heeft ze hem wel willen opgeven.

O zuster, laat me niet los - ik weet niets meer. Elk woord dat ik zeg, wijst een andere weg, ik ben verdwaald - ik weet niet eens meer zeker dat Lientje ook schuld had.

Ja. Ik moet toch verder gaan. Ieder woord dat ik zeg, bete-

kent iets - ik moet toch nog zoeken of ik een betekenis kan vinden voor dat laatste einde.

Het heeft wel een paar jaar geduurd voor ik zeker was dat ik Hannes kwaad deed.

We waren nog wel altijd gelukkig samen - natuurlijk niet meer zo dwaas gelukkig als in de eerste tijd. Maar Hannes was nog heel rustig en blij met mij en met ons leven samen. Hij deed zijn werk en had plezier daarin, en hij deed ook nog veel aan sport. Hij heeft in die tijd zelfs een kampioenschap hardlopen gehaald bij een internationale wedstrijd.

Prachtig was dat op die zonnige baan - ik zag hem rennen, zijn vuisten voor zijn borst en zijn haar in de wind, ik voelde me zo trots dat hij mijn eigen man was en ik was zo dankbaar dat hij van me houden wilde.

Maar op de persfoto die ze van ons maakten na de wedstrijd, heb ik me toch een beetje achter hem verscholen - ik was toen al wel vaak verlegen.

Ja, toen is het al begonnen, in die tijd was ik al verlegen voor de mensen. En voor Hannes. Ik schaamde me zo dat ik geen kinderen kreeg. Als ik voor hem stond en hij zijn handen op mijn schouders legde, schaamde ik me voor mijn mooi, slank, kaal, onvruchtbaar lijf.

Natuurlijk wist hij nooit waarom ik niet meer zo lang achtereen in zijn open ogen kon kijken als hij me kuste - een man weet zo iets niet. Misschien had ik het hem moeten zeggen, maar dat ging niet, ik voelde me zo klein en zo armoedig.

Ik zou alles hebben willen geven aan Hannes - ik gaf hem ook wat ik kon, ik zorgde voor hem en voor ons huis, ik maakte kleine verrassinkjes voor zijn eten en zijn kleren, ik maakte mezelf zo mooi mogelijk voor hem. Maar dat was het niet wat hij verwacht had van mij - dat had ik hem alles al gegeven voor we trouwden - daarvoor alleen trouwt men niet - ik wist dat hij me zijn eigen vrouw had gemaakt om de kinderen die van hem en mij samen zouden zijn. En die kon ik niet voor hem dragen.

Ik had hem de hele wereld willen brengen op mijn armen,

en ik kon hem niet eens tegemoetgaan met een klein kind daarin.

Och ja, het was natuurlijk iets heel gewoons, er zijn duizenden mannen en vrouwen die geen kinderen krijgen - men hoeft er zelfs geen oorzaak voor te zoeken, meestal vindt men die toch niet. En de meeste mensen wennen er ook wel aan, zij vinden dan later dat kinderen eigenlijk lastig zijn.

Maar zo was het niet met Hannes. Je begrijpt, hij gaf dagelijks les aan zoveel kinderen, hij vertelde me zelf van al de grappige dingen die kinderen doen. Hij speelde ook graag met ze, hij was dol op de kleintjes van de bovenburen, die liet hij kunsten maken op zijn schouders, en soms liet hij ze vallen om ze in de val te grijpen - de kinderen vonden dat heerlijk en hun moeder werd niet bang - Hannes was zo zeker van zichzelf.

Later, toen we wel wisten dat we geen kinderen zouden hebben, heeft hij een hond gekocht, een herder, die heeft hij leren springen en apporteren. Het was aandoenlijk om te zien hoe die bruine hondeogen aan hem hingen, en als hij op straat liep, volgde het dier precies in zijn voetstap. Hannes hield zelf ook van de hond; als hij in zijn stoel zat en Tjor tegen zijn been aankroop, liet hij zijn hand langs de stoelleuning hangen, dan wist Tjor dat hij die hand likken mocht.

Er zijn wel meer mensen zonder kinderen die een hond gaan houden. Maar het helpt niet.

Op een zondagmiddag, na het eten, liepen we langs de parkvijver, daar laten de kinderen hun bootjes varen. Er was ook een kleine jongen, hij lag op zijn knietjes aan de kant en keek of zijn botter mooi overstak. De vader van de jongen stond achter hem, hij keek vergenoegd, zoals vaders dat doen die op zondag uit zijn met zo'n jongetje.

Hannes liet Tjor zwemmen, hij had het talhout dat geapporteerd moest worden, heel ver in het water gegooid. De hond kwam ermee aan, hij proestte en deed erg zijn best. Maar toen hij vlak bij het bootje van dat kind was, liet hij het hout los en greep naar het scheepje.

Het jongetje huilde en de vader riep. Hannes stond heel

stil aan de kant, maar toen Tjor met het speelgoed aan land kwam en het bij hem neerlegde, nam hij de hondenzweep, die hij anders nooit gebruikte, en sloeg op Tjor tot die jankend naar mij toekroop.

Toen wist ik voor het eerst heel zeker dat Hannes verdriet had.

Die avond zat hij in de krant te kijken, ik zag dat zijn ogen de regels niet lazen. Toen ben ik naar hem toegegaan, ik heb hem op zijn hand gezoend. En hij heeft over mijn haar gestreken, maar hij heeft me niet aangezien.

Oja, dat was een enkele avond - de eerste keer - er waren nog maanden daarna dat we nergens aan dachten, dat ik alleen maar blij was met hem, om hem, en om zijn jong sterk lijf - en dat hij van me hield zoals hij van me houden moest, en zonder te denken. Maar toen werd het sinterklaas en iedereen liep met pakjes en de bovenburen kwamen Hannes vragen of hij Sinterklaas wilde spelen.

Natuurlijk heeft hij het gedaan, ik heb hem netjes aangekleed. Hij was een statige, brede Sinterklaas, zijn witte baard golfde. Lientje heeft om hem heen gewalst van plezier - toen stond ze stil te kijken en zei:

‘Hannes, wat kan jij een pracht van een grootvader worden.’

En toen schrok ze dat ze zo iets had gezegd, ze was al vijftien.

We zijn naar boven gegaan om met de burensinterklaas te vieren. Alle drie de kinderen hebben in hun witte hansopjes bij Hannes op schoot gezeten en hebben met hun lieve benauwde stemmetjes sinterklaasliedjes gezongen. En hij heeft ze over hun hoofdje gestreken, toen zag ik dat zijn vingers voelden hoe zijzacht de haartjes van kleine kinderen zijn.

Na die avond heeft het langer geduurd eer ik vergeten kon dat ik Hannes niet had mogen trouwen.

Ja. Zo is het begonnen. Zo is het verder gegaan. En iedere keer als ik merkte dat Hannes de kinderen miste die hem toekwamen, heb ik me schuldiger gevoeld.

Misschien heeft hij het mij wel nooit kwalijk genomen.

Wie kan dat weten? - misschien had hij wel medelijden met mij - hij heeft me nooit een verwijt gemaakt.

Maar ik heb langzamerhand mijn angst voelen groeien, die eerste angst dat ik Hannes kwaad zou doen kwam terug, en toen merkte ik dat mijn angst gelijk had gehad. Ik voelde me schuldig, omdat ik niet geluisterd had naar mijn angst.

En toen werd ik bang dat ik Hannes niet zou mogen houden.

O, er zijn jaren voorbijgegaan eer het zover was; ik heb gevochten tegen mijn angst. Maar het heeft niet geholpen, de angst kwam terug, juist altijd als ik hem niet verwachtte.

Ik was vierendertig en Lientje was al zestien toen ik voor het eerst zag dat ik rimpels kreeg rondom mijn ogen. We stonden samen voor de spiegel - het was een oud spelletje van Lientje, ze noemde dat 'een kiek maken', we hadden het al gespeeld toen ze pas bij me woonde in het huis van Charles. We legden dan ons hoofd tegen elkaar, het stond heel aardig, zo'n blond en zo'n zwart hoofd, en dan trokken we portretgezichten in de spiegel.

Grappig, nu moet ik opeens denken aan Sneeuwitje en de boze stiefmoeder. Ik was ook altijd zo zeker geweest dat ik de mooiste was. Maar die dag zag ik opeens de rimpeltjes bij mijn ogen. Toen zag ik ook dat tussen mijn wenkbrauwen een fijne streep liep - wreef daarover, maar de streep bleef, en die maakte mijn voorhoofd ontevreden.

En toen zag ik het gezicht van Lientje. Ze was nog een echte bakvis, haar mond was een beetje groot en haar wangen te schraal. Maar ze had heel heldere blauwe ogen en haar voorhoofd was glad, om haar voorhoofd wuifden haar blonde krullen.

Anders lachten we wel tegen elkaar in de spiegel wanneer we dat portretspelletje deden, maar toen kon ik niet lachen, ik moest blijven kijken. Ik zag dat Lientje ieder jaar mooier zou worden - en dat ik alleen nog maar lelijk worden kon.

O nee. Ik ben niet jaloers geweest op Lientje, ik wist dat het niet anders kon gaan - zij was nog een kind en ik was al een mens geweest. Maar sinds die dag leefde ik voorgoed in

angst, ik wist voorgoed dat ik iedere dag ouder zou worden, en dat Hannes het eens voor het eerst zou zien.

Nee, jaloers zijn is toch anders. Ik ben ook niet jaloers geweest op die meisjes van de turnclub die met Hannes gymnastiek deden en in zijn armen sprongen van de bok - ik was alleen maar bang dat hij op een dag merken zou hoe jong en lenig zij waren en hoe stevig hun slanke armen konden vatten - en dat hij dan meteen zou weten dat mijn vlees al slap werd.

Dat is mijn ellende geweest. Lang voor ik Hannes missen moest, had ik hem al verloren, ik heb geweten hoe het met ons gaan zou, ik heb alles geleden, honderdmaal, voor iets werkelijkheid was.

En hij mocht niets merken. Dat was het enige waarvoor ik leefde in die tijd - Hannes mag niets merken, dacht ik - hij mag niet merken hoe bang je bent - hij mag niet merken hoe oud je wordt - je mag hem niet helemaal ongelukkig maken.

Ik heb stuk voor stuk mijn grijze haren uitgetrokken, en met een tangetje voorzichtig mijn bovenlip geëpileerd, ik heb me laten masseren, mijn gezicht en mijn lichaam, ik heb elektrische baden genomen - maar de rimpel tussen mijn wenkbrauwen werd dieper - toen ging ik me heel voorzichtig schminken.

Eerst heeft Hannes me daarom uitgelachen, later zat hij me wel eens verwonderd aan te kijken - eens heeft hij gezegd: 'Veeg die rommel van je gezicht.' Maar ik durfde het niet meer te laten, ik wist dat ik zonder de schmink zo oud zou lijken als ik werkelijk was.

Ik had me altijd goed gekleed, maar toen ben ik heel precies geworden op mijn toilet, ik liet me corselets aanmeten en ik naaide voor mezelf zacht zijden ondergoed. De verzorgde in de puntjes onze woning, die was heel modieus en comfortabel ingericht, met schemerlampen en de gemakkelijke fauteuils, die ik eigenlijk heel lelijk vond maar waarin Hannes zo heerlijk lui zijn sigaret kon liggen roken; al wat ik overhield van mijn huishoudgeld, gebruikte ik om luxueuze dingen te kopen. Hannes lette wel niet erg op zijn omgeving,

maar ik wilde een woning die hem naar huis zou trekken, ik zorgde voor wit tafellinnen en verse bloemen op de gedekte tafel en voor een zalmroze kapje over mijn elektrisch nachtlampje.

En toch voelde ik altijd door de angst waardoor ik niet meer gelukkig in de armen van Hannes kon liggen, ik wist voorgoed dat ik bezig was oud te worden, vóór Hannes. En dat ik sterven moest als hij me alleen zou laten.

Maar ik wilde niet sterven. Ik wilde leven en gelukkig zijn. Ik wist hoe het was om gelukkig te wezen, ik hoefde maar te denken aan die eerste jaren met Hannes - ik had geen hemel nodig, Hannes was voldoende.

Ik had zoveel tijd om daaraan te denken. Ik was 's morgens al vroeg klaar met mijn huishouding, dan had ik niets meer te doen dan te wachten op Hannes en Lientje.

Ik naaide al lang niet meer voor anderen, dat zou het huis ongezellig hebben gemaakt en Hannes had altijd al een hekel gehad aan mijn naaiwerk. Hij verdiende ook meer dan genoeg voor ons drieën, hij had best een groter gezin kunnen onderhouden.

Soms als hij naar school was en ik niets in huis te doen wist, lag ik op mijn divan en dacht aan hem en aan dat grote, lichte geluk dat we vroeger samen hadden gemaakt. En dan verwonderde ik me dat het niet meer te vinden was. Als ik lang zo lag en dacht en me herinnerde, vergat ik soms dat ik het wezenlijk was kwijtgeraakt, dan voelde en zag ik weer hoe alles vroeger was geweest, soms droomde ik mijn hele geluk weer terug met open ogen.

Maar dan schrok ik daarna met zo'n vreselijk angstige schok wakker in de gewone dag. Een gewoon geluid kon dat doen, een trambel of de toeter van een auto of een voddenkoper die schreeuwde in de straat. Dan zag ik op de klok dat ik mijn tijd had verdroomd, en dan merkte ik dat ik wel in mijn eentje op mijn divan kon liggen om een vroegere tijd terug te denken, maar dat die tijd al lang gestorven was.

Dan vloog ik overeind van de rustbank en gooide me op mijn knieën; met mijn handen voor mijn ogen zocht ik dan

of er niets was overgebleven waarop ik nog hopen kon. Ik wilde nog gelukkig zijn in de tijd zelf, niet in het verleden - ik wilde niet geloven dat ik al het geluk van mijn leven al had beleefd. Ik wilde hetzelfde geluk weer terug, ik wist dat ik op de wereld niet meer gelukkig zou kunnen zijn door iets anders.

In die tijd heb ik nog geprobeerd om te bidden, ik heb gewild dat God me helpen zou - als ik op mijn knieën lag, gebeurde het altijd dat ik eindelijk geen raad meer wist en niet anders meer doen kon dan bidden. Misschien was het wel niet wat de mensen bidden noemen - ik heb nooit kunnen bedelen en ik kon heel slecht bedanken. Maar ik heb God geroepen, ik heb tegen hem gesproken, en al mijn gedachten naast elkaar voor hem neergelegd, mijn hele leven - al mijn daden en mijn wensen en mijn angst en mijn eigenzinnigheden - ik zag toen zelf wat een raar onafgewerkt leven dat gaf, zo bij elkaar. Ik heb nog gehoopt dat God, op een goede dag, dat hele stuk leven van me zou opnemen en in orde maken, tot alles paste op zijn eigen plaats - God moest dat kunnen, ik wachtte op de hand van God die het zou doen.

Maar God doet zo iets niet - of misschien heb ik niet lang genoeg gewacht.

Ik ben ongeduldig geworden; toen wilde ik God dwingen. Ik wist toch dat God de mensen helpen kon - dat was me geleerd, ik wist dat er mensen bestonden die gelukkig werden gemaakt door God. Ik vroeg en ik riep en ik dwong - soms zocht ik scherpe brutale woorden, die zei ik hardop, dat ik het zelf horen kon - ik zei tegen God dat hij niet eens een gewoon mens van zijn gewone narigheid kon afhelpen; de minste chirurg deed nog meer voor de mensen dan God zelf, die de wereld had geschapen.

Maar dan opeens sloeg er zo'n groot verdriet om mijn hart, dan verlangde ik zo verschrikkelijk, met zo'n heet verlangen naar God die me mijzelf en de wereld zou laten begrijpen, dan kroop ik op mijn knieën rond langs de vloer en drukte mijn hoofd in mijn handen, dan riep ik om God zoals ik nooit om Hannes had geroepen.

En dan gaf God nog geen antwoord.

Toen ben ik op een ochtend van mijn knieën opgestaan, mijn gezicht was nog nat van tranen. En ik ben naar de badkamer gegaan om mijn gezicht te wassen en opnieuw te poederen, daar heb ik mezelf beloofd dat ik voor de laatste maal op mijn knieën had gelegen. Ik had genoeg geroepen - God luisterde stellig niet naar mij - misschien kon hij de mensen niet eens verstaan.

En toen, daar voor mijn toilettafel, terwijl ik de vanishing cream over mijn oogleden legde, zag ik opeens heel duidelijk voor mijn dichte ogen de twee omhooggestoken vingers van vaders rechterhand, en toen wist ik meteen de hele tekst, waarvan vader het laatste gedeelte had gezegd, die avond toen ik met hem vocht om los te komen van huis, ik zei in mezelf: 'Psalm I vers 6: Want de Here kent de weg der rechtvaardigen, maar de weg der goddelozen zal vergaan.'

Toen schrok ik eerst zo ontzettend - ik dacht dat ik toch nog Gods antwoord had gehoord. Maar toen herinnerde ik me weer dat God niet zelf die psalm had opgeschreven en dat mijn vader een zelfzuchtige huichelaar was geweest - ik heb mijn tanden op elkaar gezet en ik ben verder gegaan met mijn huidmassage, ik heb mijn oogleden en mijn voorhoofd en mijn kin gemasseerd tot ze niet meer klam en heet voelden. En toen mijn gezicht weer koel was onder de poeder, heb ik rustig in de spiegel gekeken, ik zag mijzelf, ik voelde over mijn gezicht en mijn hals en ik dacht: 'Zo. Dat is voorbij, nu laat ik me niet meer bang maken door een vogelverschrikker. Als God nu nog wil dat ik luister, moet hij zelf tegen me spreken.'

Toen kwam die dominee.

Ik weet eigenlijk wel niet waarom ik dit nu vertel, het heeft niets hiermee te maken. Die dominee kwam niet voor mij, hij kwam om Lientje.

Lientje ging op de kweekschool, ze wilde ook bij het onderwijs. 'Net als Hannes,' had ze gezegd, toen ik haar vroeg hoe ze haar brood wilde gaan verdienen in de wereld.

Op de kweekschool werd ook godsdienstonderricht gegeven, iedere week kwam daarvoor een dominee. Maar men behoefde de kinderen niet zijn lessen te laten volgen, men kon ook een vrijstelling krijgen.

Ik had voor Lientje een vrijstelling gevraagd. Ik wilde niet dat zij ook weer al die dingen zou leren die mij vroeger in de war hadden gemaakt. Toen bezocht de dominee ons zelf om erover te spreken.

Hij was een verrassing, die dominee. Het was een jonge man in een lichtgrijs pak met een flapdasje - ik had nog nooit zo'n dominee gezien. Hij praatte heel opgewekt, of hij blij was dat hij tegen de mensen mocht spreken over zijn godsdienst.

Hij vroeg waarom ik Lientje niet bij hem stuurde - toen vertelde ik hem natuurlijk hoe ikzelf op school was geplaagd met de godsdienst. En dat ik later mijn eigen leven ook wel had kunnen leven zonder godsdienst.

Hij was een beetje verlegen, ik was ook zoveel ouder dan hij. Maar hij deed toch zijn best om antwoord te geven - hij zei dat men niet heeft geleefd voor men sterven gaat.

Ik heb mijn schouders opgehaald en ik heb gezegd: 'Waarschijnlijk zal ik wel sterven zoals ik heb geleefd; ik zal wel altijd, tot ik sterf, blijven doen wat ik niet kan laten.'

Toen kreeg hij een kleur - hij was niet boos maar hij deed zijn best om over Lientje te gaan praten, hij zei: 'Ik leer de kinderen om voor zichzelf te weten of ze iets mogen doen of niet doen.'

Maar toen wilde hij toch nog iets zeggen voor mij, hij was zo jong en ijverig, ik moest eventjes om hem lachen; maar hij fronste zijn wenkbrauwen en zei met een heel ernstige stem:

'Als men geen geloof heeft, kan men zelfs zondigen uit liefde.'

En toen geneerde hij zich zeker toch een beetje dat hij zulke grote woorden had gezegd, hij ging met Hannes spreken over schoolzaken. Maar voor hij wegging, vroeg hij aan Hannes of die dan Lientje niet sturen wilde, en Hannes bedacht toen dat ze maar zelf moest zeggen wat ze wilde, ze

was toch al zestien. En hij heeft haar binnengeropen.

Toen bleek dat Lientje juist heel graag die les wilde volgen. Die jonge man vroeg of ze wel eens gebeden had, toen lachte ze en was helemaal niet verlegen, ze zei dat ze nog iedere avond haar kleine kindergebedje opzegde dat ze geleerd had van moeder. De woorden vond ze natuurlijk wel kinderachtig, maar er was toch nog nooit een avond geweest waarop ze het voor de eerste keer had willen overslaan.

Die dominee was al lang weg, toen we nog met zijn drieën in de kamer stonden en niet goed wisten wat we zeggen moesten - ik vond het wel grappig van Lientje dat ze nooit dat dwaze gebedje had opgegeven, maar ik keek haar toch een beetje anders aan, ik merkte dat ik haar niet kende. En Hannes stond voor het raam en tikte tegen de ruiten.

Toen vroeg ik hem:

‘Begrijp jij dat een jonge man gelovig kan zijn?’

Hij keerde zich om, hij keek over ons hoofd heen en zei:

‘Och, alle mensen zijn anders, ik begrijp mezelf niet eens. Maar ik heb genoeg aan wat ik weet - ik weet tenminste wat ik moet doen en laten, dat is voldoende.’

‘Hoe weet je dat dan?’ vroeg ik.

‘Omdat ik me beroerd voel als ik verkeerde dingen doe. Als ik op school een jongen onverdiend heb uitgeveterd, krijg ik hoofdpijn.’

Ik maakte een grapje, ik zei dat het dan voor die jongen aangenamer zou zijn als hij zijn hoofdpijn kreeg voor hij begon met uitveteren. Maar toen werd hij ernstig, hij keek recht in mijn ogen.

‘Jij mag niet meepraten over goed en verkeerd,’ zei hij, ‘jij weet daar niets van af. Jij weet alleen het verschil tussen mooi en lelijk. Als jij vroeger Lientje verbieden wilde, zei je: “Dat mag je niet doen, dat staat lelijk.” Jij merkt alleen dat iets verkeerd is als je het ook lelijk vindt.’

Toen floot hij Tjor om te wandelen - en ik heb hem staan nakijken - ik had nooit kunnen denken dat Hannes zulke dingen opmerkte.

En hij had wel gelijk. Maar toen ik nadacht, merkte ik dat hij toch niet helemaal gelijk had, hij kende me toch niet hele-

maal. Ik wist heel goed dat ik verkeerd had gedaan toen ik hem niet op wilde geven, al hadden we elkaar nog zo prachtig liefgehad. Daarover had ik lang nagedacht.

Ik heb zoveel nagedacht in die tijd - meer dan ik kon verdragen. Ik kan niet goed nadenken en niet lang na elkaar denken, dan gaan de dingen zich verwarren in mijn hoofd. Ik moet altijd maar wachten tot ik opeens iets te weten kom.

Ik heb in die laatste jaren met Hannes steeds maar geprobeerd om te denken - er was zoveel dat ik denken en wegdenken moest, telkens was er een andere gedachte die me plaagde - dan moest ik me weer voorhouden dat ik me vergiste, dat ik bezig was verkeerd te denken.

Hier, aan de overzijde van de gang, ligt een patiënt die de hele tijd zuchten moet - ik weet natuurlijk niet waarom, ik weet niet eens of het een oude vrouw is of een jong meisje dat daar ligt - er wordt geen woord gepraat, men hoort alleen maar zuchten. Soms doet ze het zachtjes, dan schaamt ze zich zeker nog een beetje - maar soms haalt ze heel hoog haar adem op en dan laat ze die langs haar stem terugzakken, dan is het of iemand wordt gepijnigd. Ik weet precies hoe ze het doet - ik heb net zo gezocht als ik alleen in huis was en ik niet meer wist hoe ik nog verder kon denken.

Ik dacht natuurlijk altijd over Hannes en mij.

Ik durfde niet meer te hopen dat hij zijn leven lang van me zou blijven houden - ik nam hem niets kwalijk, ik wist zelf dat ik zo niet de vrouw van Hannes blijven kon. Ik heb in die laatste jaren altijd uitgekeken, overal en altijd heb ik gezocht wie het wel zijn zou die hij liefhebben zou na mij. Ik ben met hem meegegaan naar alle uitvoeringen en naar wedstrijden en sportfeesten en naar een congres voor ritmische gymnastiek en nergens heb ik iets gezien of gehoord van wat daar voorviel - ik heb alleen opgelet welke vrouwen er waren in de zaal of op het veld en hoe ze naar Hannes keken. Ik had niet thuis kunnen blijven om af te wachten wat gebeuren zou. Ik wilde zelf zien, ik wilde dadelijk al bij de eerste keer weten of Hannes een vrouw ontmoette van wie hij meer zou kunnen houden dan van mij.

En ik zag veel vrouwen en ook wel mooie vrouwen, elegant of goedgebouwd - ik lette heel goed op elke vrouw. Van de ene dacht ik: haar heupen zijn ronder dan de mijne - van een ander: haar enkels zijn fijner. En altijd, als ik keek naar een meisje dat aan de brug werkte of estafette liep, dacht ik: ze is jonger. Dan voelde ik achter mijn ogen dezelfde pijn die men heeft als men lang en strak staart - aan elke beweging van zo'n kind zag ik dat ze jonger was.

Maar altijd zag ik ook weer dat Hannes niet op ze lette, dat hij kalm zijn werk deed, of luisterde, of keek naar het werk van anderen. Als ik dan met hem terugkwam in ons eigen huis, was ik zo onbeschrijflijk opgelucht dat hij nog van mij alleen was - maar tegelijk schaamde ik me zo.

En toch ging het de volgende maal weer precies hetzelfde.

Eindelijk dacht ik dat ik wist van wie hij houden ging. Het was een meisje dat hij opleidde voor het middelbaar diploma. Ze mocht hem helpen bij zijn schoollessen en ze kwam ook wel thuis om haar theoretisch werk te laten controleren. Het was een klein donker ding, ze had iets van een rijpe kers, haar wangen gloeiden in haar bruingestoofd gezichtje. Ze had ronde bruine armen en onder haar dunne mouwloze jurken gloeide altijd iets door van een warme donkere huid.

Ze deed niet koket tegen Hannes, helemaal niet, ze was alleen heel vrij. Ze rookte zijn sigaretten en zei allerlei dingen die men nooit hardop zegt, ze had, geloof ik, plezier om alles zo naakt mogelijk uit te drukken. Maar ze was niet ordinair, in 't geheel niet. Ze was alleen maar sportief.

De eerste keer dat ze bij ons kwam, heb ik lang naar haar en naar Hannes zitten luisteren eer ik iets zeggen kon - ik zocht wat Hannes in haar zou kunnen vinden, maar ik ontcijferde haar niet, ik zag alleen dat ze heel anders was dan ik. Ze praatte tegen Hannes alsof ze een jongen was, maar ze had toch een heel zacht en vast vrouwenlichaam.

Natuurlijk heb ik haar beleefd ontvangen - ik was nog altijd heel beleefd tegen iedereen, ik hield nog altijd van goede manieren. Maar terwijl ik keurig thee schonk en bonbons presenteerde, stampte ik mijn hakken in het voet-

kussen dat ik zelf had geborduurd. Ik had me nog nooit zo machteloos gevoeld als tegenover dat jonge, sportieve kind.

Ik moest haar wel verdragen. Hannes behandelde haar vriendschappelijk als een leuke kameraad, hij had ook veel gemak van zo'n hulpje, en ik kon niet weten hoe zij dacht over hem, ik kon nooit bij de gymnastieklessen zijn waar zij Hannes hielp. Ik kon niet zien hoe ze deed als ze met hun beiden waren.

Maar eens hoorde ik haar zeggen dat ze de volgende morgen aan de zwemschool zou komen, om hem te helpen met een paar leerlingen die zich oefenden in duiken. Toen ben ik die volgende morgen ook naar het zwembad gegaan, ze wisten niet dat ik daar zou zijn.

Ik had al jarenlang mijn diploma, ik zwom met een lange slag, niet vlug maar wel sierlijk - Hannes was er niet tevreden mee, hij zei dat ik wandelde door het water. En ik had nooit leren duiken. Ik had zeker te laat zwemmen geleerd, ik durfde me niet meer los te laten in de leegte beneden me.

Toen ik 's ochtends op de steiger kwam in mijn badpak, stond de badmeester te kijken, hij wenkte me en zei: 'uw man geeft demonstratie.'

Het was heel mooi om Hannes de zweefsprong te zien doen, ik kon daar vroeger heel lang naar staan kijken, het water was zijn element. Maar die ochtend zocht ik waar het kleine bruine meisje was. Ze stond op de hoogste toren en wachtte of Hannes terugkwam. Toen zag ik hem weer naar boven klimmen tot ze naast elkaar stonden.

En toen werd het daar op die toren een grappig gevecht, hij wilde op de springplank stappen, maar dan was zij hem voor en zelf springen wilde ze toch ook niet, ze bleef wiegen op de plank maar ze was niet van plan om te duiken.

En toen opeens zag ik hoe Hannes haar om haar middel greep en haar op zijn schouders zette. Zo stonden ze aan het eind van de plank, ik zag haar kleine bruine voeten, ik voelde die staan op de blote schouders van Hannes.

Toen sprongen ze samen omlaag en de schoolkinderen klaptten in hun handen.

Maar ik ben teruggegaan naar mijn kleedhokje en ik heb me weer aangekleed in mijn keurige dameskleren, ik weet wel niet hoe, mijn ogen waren blind van de tranen die ik niet wilde huilen. Ik ben naar huis gegaan, daar heb ik lang tegenover de spiegel gestaan en tegen mijn gezicht gesproken - telkens als ik zag dat mijn gezicht wilde huilen, heb ik hardop gezegd dat ik Hannes toch houden zou.

Die avond in het donker, heb ik mijn handen uitgestoken om Hannes te vinden - Hij vergat toen al wel eens om me goedenacht te zeggen. Ik heb hem naar me toegetrokken, ik verlangde zo om te weten dat hij nog van mij was.

Hij was wel heel vriendelijk, maar hij had slaap, hij bromde een beetje grappig tegen me dat ik hem niet met rust liet. En toen keerde hij zich weer naar zijn eigen kant.

Ik bleef stil liggen, maar mijn tanden klemden stijf tegen elkaar of ze breken zouden, ik voelde dat het pijn deed en toch kon ik er niets tegen doen. Ik lag nog met mijn armen uitgestrekt naar hem, maar mijn armen bleven leeg, ik hoorde aan zijn ademhaling dat hij slapen ging.

God almachtig, toen werd ik radeloos, ik dacht: nu is het uit, ik ben niets meer voor Hannes, ik ben alleen nog maar zijn huishoudster - al zijn vrolijkheid en al zijn levenslust zijn voor dat jonge kind.

En toen, terwijl ik in het donker voor me uit lag te kijken, moest ik opeens aan Charles denken - ik begrijp nog niet waarom - maar opeens heb ik me herinnerd hoe ik met Charles had geleefd - ik moet gek zijn geweest van angst en van verlangen dat ik daaraan kon denken bij Hannes. Maar ik voelde die oude, vuile gewoonte nog leven in mijn lijf - ik heb me tegen Hannes aangedrukt, ik wilde hem niet missen.

En toen voelde ik hoe Hannes me van zich afduwde, hij was meteen klaar wakker, ik hoor nog zijn harde stem. Hij zei:

‘Bah - hoe kom je daaraan? - Je zou ons van binnen en van buiten bederven.’

Lieve God, lieve God, laat me niet meer daaraan denken. Ik moet juist altijd hieraan denken - het is het begin gewor-

den van het laatste einde.

God. Waarom laat je ons slecht worden als je zelf zo goed weet hoe we anders kunnen zijn? Waarom help je ons niet? Je had me zo vaak kunnen waarschuwen wanneer ik verkeerd ging doen - waarom heb je niet gesproken met een stem die ik kon horen?

Dat is het waarover ik nu denken moet, ik denk al dagen en weken hierover. God heeft alles kunnen weten en zien - waarom heeft hij niet geholpen? Een gewoon mens grijpt nog wel een kind vast als het onder een auto zou kunnen raken - waarom heeft God al dat zware ongeluk over me heen laten gaan zonder zijn hand uit te steken?

Na die dag en die nacht is het ongeluk voorgoed begonnen.

Ik durfde niet meer met Hannes mee te gaan onder de mensen, ik wist dat ik toch altijd zou moeten lijden aan wat ik zag, daarom bleef ik thuis. Maar thuis zag ik hetzelfde, altijd hetzelfde, ik zag altijd Hannes die een andere vrouw naar zich toenam.

Soms was het iemand die ik kende, en soms een heel gewone vrouw die juist voorbijging langs het raam - ik wist dat ik onzin dacht, maar ik kon niet anders denken. En als ik Hannes aanzag, dacht ik meteen aan de vrouwen die ik met hem had samengedacht.

Het was de hel, de hel, zuster - een gewoon mens kan niet weten hoe zo iets is.

Misschien ook wel. Er moeten wel meer mensen zijn die gewoon doen aan de buitenkant en toch van binnen zulke vreselijke dingen moeten denken. Ik deed zo op het oog ook niets wat men abnormaal kan noemen, Hannes en Lientje hebben eerst niets hiervan gemerkt. Ik zag het natuurlijk wel aan mezelf - als ik in de spiegel keek, zag ik mijn ogen strak staan, dat kwam omdat daarachter steeds datzelfde tolletje draaide met dezelfde vuile gedachten - maar niemand kon nog iets aan me merken.

Zo heb ik nog wel een jaar geleefd. Ik ben ontzettend mager geworden in dat jaar - ik zag het aan en ik wilde niet

eens meer iets daartegen doen. Ik wist al lang dat ik lelijk werd, ik streek vaak met de top van mijn wijsvinger langs mijn hals om te voelen hoe diep de kuilen al werden, waarvan de huid zo'n donker, bruinachtig tintje kreeg - ik begreep dan heel goed dat Hannes niet meer zo naar me kon verlangen als vroeger. Ik verwachtte niet anders, ik begreep best dat men niet houdt van iemand die lelijk is en daarbij slecht. Ik was zelf bang en vies van me - ik heb heel goed begrepen dat alles voorbij was.

Ik was toen achtendertig jaar en Hannes drieëndertig. Lientje was juist eenentwintig geweest toen het laatste einde is begonnen.

Dat was toen Hannes ging zien hoe jaloers ik was.

Ja. Men moet het toch wel jaloers noemen.

Het eerst heb ik ruzie gemaakt over dat donkere meisje, zijn kwekeling. Ik zei dat ik haar niet vertrouwde en dat hij haar over moest doen aan een andere leraar.

Hij heeft zijn schouders opgehaald en gezorgd dat het kind niet meer bij ons aan huis kwam - later hoorde ik dat ze al een paar jaar een verhouding had met een student in de rechten - ik heb Hannes niet eens durven zeggen dat ik ongelijk had gehad.

Toen heb ik gewild dat hij zijn werk bij die gymnastiekvereniging zou omruilen met een andere leraar die oefende met de mannen, hij heeft zijn lippen samengeknepen en niets gezegd. Ik heb het hem telkens en telkens weer gevraagd - het gaf niet - hij gaf geen antwoord. Ik heb gehuild en op mijn knieën voor hem gelegen, ik heb over zijn handen gestreken en altijd hetzelfde gezegd - maar ik kon niets uitleggen, ik kon hem niet vertellen wat ik lijden moest terwijl hij bezig was te turnen met die meisjes - natuurlijk heeft hij me van zich weggeduwd.

Hannes raakte me niet meer aan na die tijd. Er was altijd een reden waarom het heel gewoon leek dat hij me geen kus gaf - ik behoefde hem nooit iets kwalijk te nemen.

Eindelijk durfde ik niet eens meer mijn hand op zijn arm te leggen. Er was iets tussen ons geschoven waar ik niet overheen kon reiken, ten slotte legde ik er mij bij neer, het

was ook wel beter zo - soms meende ik zeker dat mijn vuile gedachten Hannes konden besmetten en daar was ik zo vreselijk bang voor.

Ik hield nog zoveel van hem. En ik was nog zo woedend verliefd op hem. Als er niemand in huis was, gooide ik me op zijn bed, dan sloeg ik mijn armen om zijn kussen dat rook naar zijn haar.

Maar als hij dan thuiskwam, kon ik hem toch niet laten zien hoe wanhopig ik naar hem had verlangd, ik durfde hem niet eens meer aanzien. Ik wist zelf hoe rot en wrak ik van binnen was, en ik wist ook dat hij een afkeer had van vuile zieke dingen - ik kon hem niet meer tegemoetgaan als ik een hele dag mijn vuile gedachten had gedacht. Ik kon nog maar alleen uit de verte heel ingespannen letten op alles wat hij deed. En al wat hij deed, maakte me meer jaloers.

Als hij uitging, telde ik de uren tot hij terugkwam, dan rekende ik hem voor dat hij lang was weggebleven. En als een vrouw bij ons op bezoek was geweest, kwamen mijn tranen al omhoog eer de huisdeur achter haar dichtviel - ik kon hem nooit zeggen waarom ik huilde - maar hij begreep het.

Toen zag ik dat hij ging veranderen. Hij was een man, hij was helemaal geen martelaar. Hij raakte zijn geduld kwijt, hij viel dikwijls tegen me uit, ook als ik het niet verdiende. En hij kwam niet meer geregeld naar huis, hij bleef soms weg na schooltijd als ik zat te wachten met het eten; dan wist ik dat hij met een andere leraar, een oudere ongetrouwde man, in een café zat. Als ik hem dan eindelijk zag aankomen door de straat, moest het me wel opvallen dat hij langzamer ging lopen tot onze woning.

Eens, op een late regenmiddag toen ik door het bewasemde raam naar hem probeerde uit te zien en hij opeens al dichtbij was onder het lantarenlicht, merkte ik voor het eerst dat hij zijn eigen flinke stap was kwijtgeraakt. Ik zag dat zijn schouders zich niet meer naar achteren strekten - toen dacht ik: 'nu voelt hij zeker ook al dat hij oud moet worden.'

Maar toen viel me in: 'Hij kan ook hebben gedronken.'

De gedachte was niet nieuw, ik had het verwacht, ik had

het al lang vooruit gedacht; als ik hem 's middags zo laat thuis zag komen, verwachtte ik altijd dat hij naar drank ruiken zou - ik was er al niet bang meer voor, ik wist dat het hoorde bij al het andere. Het hoorde bij al het kwaad dat ik Hannes al had gedaan.

Ik heb het gezien en geweten. Ik moest alles altijd vooruit zien en weten - als later de dingen dan toch anders gebeurden dan ik ze vooruit had gezien, wist ik dat een ander weer in orde had gebracht wat mijn vuile, lelijke gedachten hadden bedorven.

Het kwam ook alleen door Lientje dat Hannes niet werkelijk is gaan drinken.

Zonder Lientje hadden we helemaal niet zo samen kunnen leven. Maar ze zat nog iedere middag tussen ons aan tafel en vertelde grappige dingen uit haar klasje en praatte over gewone dingen met Hannes en streek over mijn haar als ze dacht dat ik hoofdpijn had.

Die middag, toen hij thuiskwam en naar drank rook, heeft mij dat natuurlijk niet verwonderd - ik zag dat dit ook weer precies gebeurde zoals ik het had gedacht. Ik wist ook dat nu alles verder zou gaan zoals het hierbij paste, ik wist dat Hannes zou blijven drinken en dat hij dan niet meer in training zou kunnen blijven, en dat hij een verzopen en kapot mens zou zijn door mijn schuld.

Maar toen zag ik dat Lientje schrok en haar boek neerlegde. Ze ging opstaan - ze liep Hannes nog altijd tegemoet als hij thuiskwam en vaak gaf ze hem ook nog haar oude kinderzoen op zijn wang.

Die middag bleef ze voor hem staan op haar tenen, zo deed ze dat altijd, maar toen moest ze haar hoofd wegdraaien, ze nam alleen zijn hand en ze zei:

‘Wat heb je gedaan, Hannes - zo kan ik je geen zoen geven.’

Hannes keerde zich om, hij ging zich wassen in onze slaapkamer; daar hoorde ik iets vallen en breken, toen dacht ik: ‘hij is niet eens meer zeker van zichzelf, nu wordt hij ook al onhandig.’ Maar toen merkte ik dat Lientje voor me stond en iets zeggen wilde - en opeens zag ik hoeveel ze op moeder

leek, ze had dezelfde wijze, schuwe mond.

‘Je moet beter op Hannes passen,’ zei ze.

Ik wachtte, ik wist dat ze nog meer zeggen zou, ze kon ook maar langzaam de woorden vinden die ze nodig had, net als moeder. Ik zat op een stoel aan de gedekte tafel en keek haar aan, ik wachtte lang, maar ze kon nog niets zeggen.

Hannes kwam terug uit de slaapkamer - toen bukte Lientje zich naar me toe, haar ogen stonden heel wijd in haar wit gezicht.

‘Ik heb zoveel verdriet om jullie,’ zei ze.

En toen ging ze aan tafel zitten, tussen ons beiden in, zoals iedere middag, en ze reikte de schalen aan en schildte de sinaasappel van Hannes, zoals ze had mogen doen sinds hij bij ons woonde.

‘Ik heb zoveel verdriet om jullie.’ Dat had moeder ook zo kunnen zeggen. Het was of moeder het gezegd had.

Vreemd, ik had er nooit aan gedacht dat Lientje verdriet kon hebben. Ik was zo gewend dat ze met haar lief, wijs gezichtje bij ons zat, ik was zo aan haar gewend dat ik haar niet meer zag. Ik had nog nooit gezien dat ze een groot mens was geworden, een vrouw - dat ze dingen zag en wist - dat ze haar eigen verdriet kon hebben.

Ik kan nu nog de tafel zien waaraan we zaten met ons drieën, en de gezichten van Hannes en Lientje boven hun borden. Ik zag die middag voor het eerst heel duidelijk dat we alle drie bij elkaar hoorden en dat we samen verdriet hadden.

Ik heb nooit gedacht dat Lientje verdriet kon hebben voor zichzelf alleen. Ik heb nooit anders gedacht aan Lientje dan aan iets dat hoorde bij ons beiden, bij Hannes en mij samen. Tot de laatste avond heb ik niet geweten dat Lientje verdriet kon hebben om Hannes alleen. Ja, vreemd is dat. Ik heb alle vrouwen met Hannes samengedacht, aan alle vrouwen die ik kende en zag, heb ik geleden om Hannes. Maar ik heb nooit gedacht dat Lientje de vrouw kon zijn naar wie ik zocht, de vrouw van wie hij houden kon, dat ze meer voor hem zou kunnen zijn dan ik.

Ik had haar zelf nodig, ik leunde op haar, ze was zo'n

kleine ogentroost in huis. Als ik niet meer durfde kijken naar het donkere gesloten gezicht van Hannes, zocht ik naar de ogen van Lientje en naar haar vriendelijke wijze mond, of die nog tegen me lachen wilde. En dan lachte ze ook wel tegen me, maar altijd een beetje schuw - of het pijn deed.

Zo hebben we nog een jaar geleefd. In die tijd heb ik geprobeerd om me van kant te maken - dat hoorde er natuurlijk ook bij.

O, niet omdat ik wanhopig was, ik was toen al niet wanhopig meer - ik had me toen al overgegeven - ik zakte alleen nog iedere dag een beetje verder weg in een put zonder bodem. En ik heb me immers ook niet echt van kant gemaakt - als ik werkelijk wanhopig was geweest, had ik het wel beter aangelegd, het is natuurlijk mijn eigen schuld geweest dat het niet lukte - ik ben nog te slap en te lam geweest om me behoorlijk van kant te maken.

Ik heb het geprobeerd met gas - men hoort wel eens dat zo iets lukt - maar ik was zo ellendig en slap dat ik niets precies heb uitgerekend. Ik heb het in de keuken willen doen omdat het gasfornuis een wijde aanvoerbuis had, maar ik heb niet gedacht aan de ventilator boven de schoorsteen. Ik heb om negen uur 's morgens de kranen opengezet, nadat Hannes en Lientje het huis uit waren, en om twaalf uur, toen Hannes terugkwam, heeft hij me alleen een beetje bewusteloos gevonden, de volgende dag merkte ik er niets meer van.

Alleen liep Hannes toen nog rond met een verband om zijn arm, hij had een diepe snee boven zijn pols omdat hij het glas van de keukendeur had moeten stukslaan eer hij de sleutel kon terugdraaien. Het is een breed wit litteken geworden, dat heeft hij altijd gehouden.

Onze dokter heeft me naar een zenuwinrichting willen sturen, hij heeft heel lang met Hannes gepraat nadat hij zijn arm had gehecht en verbonden. Maar er is niets van gekomen, wel zijn we op zijn raad nog een paar weken met ons beiden naar buiten geweest.

Het was ook de heide - o, een heel andere hei dan die waarop we kampeerden in die allereerste tijd. We woonden

ook niet meer in een tent - we hadden kamers in een keurig pension met een huistelefoon en een badkamer - we luisterden naar de bel voor de maaltijden en zetten onze schoenen buiten de deur als ze stoffig waren.

Grappig - altijd als ik 's avonds onze schoenen voor de deur zette, moest ik denken aan het tentzeil dat niet flapperen mocht als Lientje sliep en ik naar buiten wilde, naar Hannes.

In dat pension waren we met ons beiden, Lientje had haar school, het was nog vroeg in het voorjaar. Hannes had extra verlof moeten vragen om een lange paasvakantie te maken voor zichzelf en mij.

En het was niet eens meer een geluk voor mij om met hem alleen buiten te zijn - ik had zo'n medelijden en zo'n groot verdriet om hem. Ik zag wel dat hij zijn best wilde doen om goed voor me te zijn, ik wist dat de dokter hem had gewaarschuwd om voor me te zorgen. En hij deed ook goed en lief, maar op zo'n droevig onhandige manier - hij had vergeten hoe hij iets voor me kon zijn. Het was alles te moeilijk voor hem - hij kon alleen leven als hij zichzelf leefde, hij kon niet leven zoals het nodig was voor een ander.

Ik wist het wel - het was natuurlijk altijd hetzelfde, hij was te jong en te gezond voor mij. Ik wist altijd, iedere minuut, wat hij voelen moest, ik had immers hetzelfde meegemaakt bij Charles.

Hij heeft zijn best gedaan, er zijn nog wel een paar dagen geweest dat hij me gelukkig maakte. We hebben nog gelopen door dennenbossen waar de jonge witte toppen naar hars roken, we hebben de jonge konijntjes zien wegspringen en naar de lokroep van de merel geluisterd tot we hand in hand konden verder gaan langs het bospad. We hebben ook nog samen op ons balkon gestaan en toegezien hoe telkens andere donkere wolkenlierten over de maan trokken - als die prachtige lichte schijf dan weer gaaf en helder stond in de lentenacht, zag ik dat Hannes toch nog even stil kon genieten als vroeger.

Maar als we later tegenover elkaar wachtten, alleen, in onze pension - slaapkamer, zag ik ook dat ik niet meer de lief-

ste van Hannes was.

Ja, hij heeft zijn best gedaan, maar het kon niet meer.

O, hij heeft me nog wel gekust, natuurlijk, ik had zo'n hele dag naast hem gelopen, we hadden samen ons verzorgd diner gegeten en ons tegelijk uitgeteeld. Maar ik heb nooit meer de ogen van Hannes teruggevonden waarmee hij naar me keek of de zon opging - in die tijd heb ik gezien dat Hannes ook kon kijken zoals andere mannen, of hij struikelde over zichzelf.

Het was heel vreselijk om dat te zien van mijn eigen man - ik had hem liever dronken gezien, soms leek het ook wel of hij maar dronken wilde worden.

Ik heb in die laatste vakantie toch nog veel verdriet gehad.

En toen we weer thuis waren, wist ik dat de vakantie niets geholpen had - ik wist dat ik nog wel dood wilde zijn. Alles was hetzelfde gebleven.

Nee. Eigenlijk is niets meer hetzelfde geweest daarna. Maar dat heb ik nu eerst begrepen, nu alles voorbij is.

Lientje is nooit meer dezelfde geweest, ik begrijp alleen niet dat ik het toen wel opmerkte en toch niet heb nagedacht wat het betekende.

Ze was anders geworden, heel anders. Ze zat nog wel tussen ons in, maar ze hoorde niet meer bij ons, ze zat verstopt in zichzelf. Als Hannes wat tegen haar zei, schrok ze, dan kon ze ook opeens hoog en hard lachen, dat had ze nooit gedaan. En tegen mij was ze heel stil, wel raadde ze nog altijd wat ik nodig had en bracht wat ik verlangde, maar dan dook ze meteen weer weg in haar eigen stilte.

Toen kwam ze ons vertellen dat ze een zondagsschool had aangenomen.

Dat was ook vreemd en nieuw. Ze had er eigenlijk nooit een echte godsdienst op nagehouden. Ze ging wel eens naar de kerk - dat had ze nog overgehouden van de uren met die dominee - maar ze had niet een vaste kerk waar ze iedere zondag haar eigen plaats had, zoals vader en moeder indertijd. Ze wilde ook best op zondag met ons uitgaan, al had ze zich eerst voorgenomen om ergens naar een preek te gaan

luisteren.

Maar toen kwam ze opeens vertellen dat ze in het vervolg iedere zondag bezet zou zijn.

Ik zie nog hoe het gebeurde. We zaten in de boot, die lag tussen het riet en de waterlelies bloeiden, want het was middenzomer. Lientje had haar arm in het water gestoken, ze voelde naar de lange stengel van een lelie die ze plukken wilde.

‘De volgende zondag moeten jullie alleen gaan,’ zei ze, ‘dan begint mijn zondagsschool, om elf uur.’

Hannes zat opeens recht overeind op de voorplecht, hij had op zijn rug liggen dutten maar hij was meteen klaar wakker en zocht in zijn zakken naar zijn sigarettenkoker.

‘Wat betekent dat?’ vroeg hij. Lientje keek een beetje afwezig in de waterlelie die ze omhoogtrok tussen het riet - ik moest denken aan Gretchen, die de margriettenblaadjes telde, en ik verwonderde me. Toen zei ik ook: ‘ja, wat heeft dat nu te betekenen?’

Ze heeft niet opgezien, ze zei: ‘Ik wil de kinderen meer leren dan ik ze op school leren kan.’

Hannes was heel ongeduldig aan het zoeken naar zijn sigaretten, hij wist nooit precies waar hij ze stak omdat al die sportkieren zakken hebben op een andere plaats. Hij zei ook heel ongeduldig tegen Lientje:

‘Onzin, dat is het niet. Waarom wil je je zondagen voor jou alleen houden?’

Toen keek Lientje naar Hannes zoals ik moeder vroeger wel had zien kijken - of ze gewend was pijn te hebben.

Ik schrok daarvan, ik zei:

‘Ze moet toch zelf weten wat ze wil.’

En toen merkte ik dat ik hetzelfde zei wat Hannes vroeger tegen mij had gezegd, toen die dominee bij ons was. Hannes had zijn zilveren sigarettenkoker gevonden, hij tikte zijn sigaret daarop af met kleine tikjes, hij was opgestaan en keek neer op Lientje. Hij kon haar gezicht niet zien, ze hield haar hoofd gebogen over haar handen, daarin lag de waterlelie die ze van de stengel had geplukt. Hij zag op haar neer met zo'n vage, vragende blik, ik dacht: ‘wat ziet hij nu voor zijn

ogen?’

Toen vroeg hij:

‘Wat zou je een kind dan nog meer willen leren, je leert ze toch al genoeg op school?’

Lientje kreeg een kleur, ze kon zo slecht zeggen wat ze dacht, ik vond het wel lief van haar dat ze toch een zondagsschool wilde nemen. Eindelijk zei ze:

‘Ik wil de kinderen leren leven.’

Toen maakte ik een grapje - het was zo'n mooie, zonnige zondag, ik voelde me die dag niet zo ongelukkig als anders, ik zei:

‘Daarvoor hoef je geen les te gaan geven op een zondagsschool. Wacht dan nog maar even tot je een man hebt en eigen kinderen.’

En toen wist ik dat ik iets gezegd had dat ik niet zeggen mocht, ik voelde een schok van angst. Opeens viel me in dat Lientje al een vrouw was van tweeëntwintig jaar, ik wist het meteen voorgoed. Ik keek naar Hannes en ik zag dat die het ook had begrepen, in hetzelfde ogenblik - hij keek niet meer zo vaag, hij fronste zijn wenkbrauwen en zag scherp voor zich uit over het water, zoals hij wel kijken kon wanneer een bui ging opkomen. Toen bukte hij zich voorover, hij nam de lelie weg tussen de handen van Lientje, zijn vingers bogen de bloembladen achteruit en hij keek in het gele hart - maar opeens gooide hij de bloem overboord, die bleef daar hangen in het riet. Hij zwaaide de tros los en stootte de boot van wal, ik nam het roer. Maar Lientje bleef voorover zitten, haar handen lagen nog rondgevouwen in haar schoot zoals ze om de lelie hadden gelegen.

Toen de boot verder gleeed, terug door het gladde water langs de sluis en onder de wal waar die onsmakelijke stadsfaecaliën drijven, voelde ik al de benauwdheid die ik in de zon was kwijtgeraakt, weer over me heen zakken - en nog een nieuwe angst daarbij - ik had voor het eerst gemerkt dat Lientje maar schraaltjes en eenzaam leefde, en dat ik schuld daaraan had.

Het geeft niet of ik nu nog veel meer vertel, men kan toch ook niet een landschap schilderen dat de zwarte nacht voor-

stelt. Het was helemaal zwart om me heen die laatste zomer - nee, ik zeg het verkeerd - van binnen was alles zwart bij me, alles wat ik zag en dacht werd donker, of er modder overheen druppelde.

Ik zat overdag in mijn stoel voor het raam en alles wat voorbijging of omhoogkeek werd hetzelfde, vuil en donker en toch onverschillig. Ik was er ook al onverschillig voor geworden hoe mijn huis er van binnen uitzag, het was daar nooit meer helder en opgeruimd en ik lette niet eens meer op mijn kleren - ik geloof dat ik toen ook mijn beschaafde damesvoorkomen ben kwijtgeraakt.

Het enige dat ik nog niet helemaal had zien wegzakken in de modder was Hannes en Lientje, ik kon ze nog zien. Ik was wel niet blij om ze, natuurlijk niet, maar ik had ze nog - ik leed tenminste nog verdriet om ze. Ik heb zoveel verdriet en zoveel angst uitgestaan om Hannes en Lientje die ik allebei kwaad deed - het is haast onmogelijk dat er zoveel angst en verdriet tegelijk in de wereld zijn.

Natuurlijk, ik weet wel, jullie noemen zo iets een melancholie of misschien wel de een of andere fobie, jullie noemen zo iets een ziekte, jullie geven onze ziekten mooie namen en dan bergen jullie ons op in een inrichting met gouden letters boven de deur. Maar we zijn niet alleen maar ziek, dit is geen gewone ziekte, zet maar uit jullie hoofd dat we arme zieken zijn. Het begin is altijd te vinden; als je je best doet, kun je altijd vinden waar en wanneer het vast is gaan staan dat we ziek moesten worden - zoek het maar op, je zult altijd vinden dat we ergens verkeerd gekozen hebben.

God, als er toch iemand was die waarschuwde: nu is het de tijd, dit ogenblik, je staat juist op de plaats en de tijd waar je kiezen kunt. Maar alle dagen lijken gelijk en alle plaatsen zijn gewoon, nergens is er een wijzer die wijst - nu valt de beslissing.

Een mens kan toch niet zo leven alsof hij altijd en overal voor de beslissing staat?

Daarom is het misschien maar goed dat we mogen sterven zonder dat we er zelf over te beslissen hebben. Daarin

hebben we tenminste geen keus, men sterft niet, men wordt gestorven. Zoals men geboren wordt - zonder iets te weten of te willen.

Je weet natuurlijk hoe Hannes gestorven is, het heeft in alle kranten gestaan.

Zo opeens, zonder dat hij het wilde of eraan dacht. Doordat het touw brak, waaraan hij hing boven een gletsjerspleet.

Er is veel over geschreven in de kranten. Hij was een bekend sportsman en het was zo'n tragisch ongeval, het lag niet eens aan hemzelf. En hij was ook nog zo jong, pas vierendertig. Allerlei mensen, die ik nooit had gezien, zijn gekomen om me te condoleren - het was alleen zonderling dat ik niemand kon vragen om hem de laatste eer te bewijzen, zijn lichaam lag daar toen nog ergens in het ijs.

Vreemd, dat heb ik nooit zo vreselijk gevonden, ik vond het eerder een troost dat hij daar lag, stil en nog onverteerd, zonder dat iemand hem kon aanraken. Heimelijk was ik zelfs een beetje trots dat zijn lichaam nog zo was als ik het vroeger in mijn armen had gehouden - dat hij meer was dan andere mensen, dat hij nog mooi en gaaf mocht blijven na zijn dood.

Ja. Nu zal ik je iets vertellen, iets heel ontzettends, ik begrijp zelf niet dat ik het vertellen durf. - Ik ben niet eens bedroefd geweest, toen Hannes gestorven was.

Onmenselijk is dat, nietwaar? Ja, ik wist zelf dat het onmenselijk was en toch kon ik nergens een spiertje verdriet in me vinden. In het begin toen hij pas dood was, heb ik wel eens met mijn vingers langs mijn voorhoofd gevoeld of het nooit in rimpels wilde trekken, dat mijn ogen tenminste konden gaan huilen. Maar het is altijd gewoon glad gebleven - alleen met die paar rimpels die ik al had.

Ik had zoveel angst om Hannes uitgestaan, ik was zo voortgezweept en gepijnigd door al de vreselijke dingen die ik moest denken van hem en van anderen. Toen ik wist dat hij dood was, voorgoed, gaf dat eindelijk rust. Zoals het ook opeens heerlijk rustig kan zijn op zaal als mevrouw Thysselt in elkaar zakt na een aanval. -

Toen alles achter de rug was, later, toen ze hem eindelijk gevonden hadden en begraven op dat kerkhofje daar, heb ik mezelf zachtjes voelen lachen om die heerlijke rust, zonder angst.

Ja. Nu zal ik je vertellen wat er is gebeurd, ik kan het heel gemakkelijk vertellen, ik ben nog altijd niet bedroefd om Hannes.

Hij is naar Zwitserland gegaan op de avond voor de drieëntwintigste verjaardag van Lientje.

Toen voelde ik me zo ellendig als ik eerder en later nooit meer ben geweest. Niet omdat hij wegging en mij alleen liet, daaraan was ik gewend en ik verwachtte niets anders meer, maar omdat ik al zover in mijn eigen zwarte modder was weggezakt dat ik me niet meer kon bewegen. Ik was even leeg van binnen en even gekneusd als een uitgegeten eischil die in elkaar wordt geknepen en in het asvat gegooid - ik kon nog maar alleen zitten en afwachten wat er met me gedaan zou worden.

Hannes stond klaar om te gaan, hij had geen koffer, alleen een zware rugzak, hij hield niet van bagage. Ik zag aan hem dat hij graag van huis wilde gaan, ik wist hoe dat kwam - ik wist alles - hij hoefde dan niet bij mij te zijn, dat was heel begrijpelijk, natuurlijk. Ik was alleen nog maar een last, ik was niets anders meer; na die vakantie in het voorjaar had hij me niet meer aangeraakt en ik begreep best dat hij niet anders kon, ik was ook al te vuil met mijn vieze besmette gedachten. Ik wist dat allemaal heel zeker.

Hij stond voor me en nam mijn hand - ik had heel magere handen in die tijd. Hij bukte zich over me heen, maar opeens stond hij weer rechtop, met een ruk - dat was wel vreselijk - hij deed als Tjor wanneer die de zweep zag.

Toen kwam Lientje binnen, ze had gehuild, ik zag haar rode ogen, - ik dacht: 'ze huilt, omdat ze nu met mij alleen moet blijven' - en ik had medelijden met haar, het was ook wel erg dat ze met zo'n hinderlijk bedorven schepsel leven moest.

Hannes stond al bij de deur om weg te gaan, maar toen opeens gooide hij zijn rugzak af - hij ging naar Lientje en

nam haar hoofd tussen zijn beide handen, ik zie nog zijn handen om haar hoofd, die flinke bruingebrande handen van Hannes.

En toen legde hij zijn wang tegen haar voorhoofd.

Toen de huisdeur beneden dichtsloeg, heeft Lientje haar ogen pas weer opengedaan. Ze lachte daarbij, heel wonderlijk, of ze een zware pijn leed en die toch wel lijden wilde.

Ja. Nu zie ik het. Nu weet ik waar ik dit heb gezien. Charles had zo'n kleine Piëta, van een onbekende meester - ik heb daar wel eens voor gestaan en nooit begrepen hoe Maria nog glimlachen kon - het leek zo vreselijk om die dode bebloede Christus op schoot te houden. Maar dat was toch dezelfde lach waarmee Lientje die avond luisterde naar de voetstap van Hannes beneden in de straat, tot we die niet meer konden horen.

Ik weet dit alles nog precies. Ik heb toen heel goed gelet op Hannes en op Lientje, ik moest wel opletten - ik moest altijd maar kijken hoeveel kwaad ik ze deed.

En een week later kwam het telegram.

De werkster bracht het binnen. Lientje nam het aan en opeens zag ik haar heel vreemd en slap wegvallen naar de vloer.

Toen wist ik wat er gebeurd was. Ik hoefde niet eens meer het telegram te lezen.

We hebben Lientje op haar bed gelegd - ik heb er zelfs niet over gedacht om naar Zwitserland te gaan, het leek te nutteloos. Een broer van Hannes is daarheen gereisd en ik heb bij Lientje gezeten en kompressen op haar hoofd gelegd, dagenlang.

Dit is alles wat ik van zijn dood kan vertellen.

En het komt precies uit met wat ik nu weet - hij is immers niet dood.

Na die eerste dagen begon ik al te twijfelen of hij wel voorgoed dood en weg kon zijn - ik droomde iedere nacht van hem, dan leefde hij en praatte tegen me, gewoon, zoals hij de laatste jaren nooit meer had gepraat. En dat was zo heerlijk - denk eens - hij was weer van mij, hij kwam bij me in mijn droom! Als ik 's morgens wakker werd, was ik nog

altijd gelukkig, dan wachtte ik geduldig op de volgende avond. Al die vreselijke angst om hem was voorbij en geleden - hij was nog maar alleen van mij, hij was weer mijn eigen man, niemand kon hem mij meer afnemen. Ik was toen zeker dat ik hem voorgoed houden mocht.

Hij kwam, soms legde hij zijn arm om me heen en altijd had hij zijn gewoon levend gezicht, ik heb nooit iets akeligs van hem gedroomd. Ik ben heus nog gelukkig geweest in die tijd, kort na zijn dood, ik ging er ook weer wat beter uitzien. De mensen zeiden het wel tegen me - ze deden dan een beetje verlegen, maar ze zeiden het toch: 'U ziet er gelukkig niet meer zo erg slecht uit.'

Het komt wel meer voor, meen ik, dat een vrouw er beter gaat uitzien als ze weduwe is. Ik voelde dat ik gezonder werd, ik kon ook weer gezonder denken, al de andere dingen om me heen werden weer gewoon, zoals ze vroeger altijd waren geweest. Ik was ook niet meer onverschillig voor mijn huishouding, ik werkte weer mee met de werkster en ik kon ook wel weer eens met haar lachen. Altijd door zei ik tegen mezelf: 'nu mag je weer aan Hannes denken, nu is hij weer van jou.'

Je moet niet geloven dat ik mezelf sprookjes vertelde om me zoet te houden. Onzin, daarmee zou ik niet tevreden zijn geweest - en ik was tevreden, de mensen zagen het immers, ik werd dikker. Ik was heel zeker dat Hannes zelf me opzocht, 's nachts als ik droomde, ik was daar zo zeker van als van mijn eigen ademhaling.

Ik weet wat je zeggen wilt. Dromen zijn bedrog. Natuurlijk, nu weet ik dat weer, dromen dienen alleen om onszelf te bedriegen. Maar toen had ik nog niet gemerkt dat ik alleen maar mezelf droomde.

Al had ik Hannes helpen begraven, al had ik hem dood tussen mijn handen gehad, dan had ik nog geloofd dat hij in mijn droom bij me terug kon komen als hij wilde.

Er zijn mensen die niets geloven dan wat ze zien. Ik zie altijd dat alle dingen mogelijk zijn, totdat ik eindelijk weet wat ik kan geloven en wat niet. Ik heb nooit kunnen geloven dat een mens helemaal dood en weg kan zijn - het is wel

grappig - ik ben altijd minder zeker geweest van God, dan van de mensen.

Ik wist heel zeker dat Hannes met al zijn levenslust en zijn energie niet opeens helemaal weg kon zijn alsof hij er nooit was geweest, ik kon zelf toch ook niet voorgoed dood en weg zijn. Ik zag heel duidelijk dat hij nog moest bestaan, ik wist alleen niet waar. Daarom kon ik best geloven dat hij bij me kwam in mijn droom.

En daarom kon ik ook over hem praten, ik praatte zelfs over Hannes met de werkster. Ik durfde weer gewoon aan hem te denken - ik vond het ook wel heel prettig als ik zijn naam kon zeggen, al was het maar tegen de werkster.

Met Lientje kon ik niet spreken over Hannes - ze gaf geen antwoord. Ze sprak maar heel weinig in die tijd, wel liep ze veel te denken. Maar haar handen deden alles nog even aandachtig en keurig als vroeger, ze verzorgde ook heel oplettend de planten op onze veranda, die ik wel eens vergat. En voor haar schoolkinderen bedacht ze allerlei verrassinkjes, ze had een klas met de heel kleintjes. In de kastanjetijd maakte ze poppetjes en beestjes voor die kindertjes, en in deze laatste kerstweek heeft ze de hele klas versierd met dennegroen en verzilverde sparappels. Ja. Voor deze laatste kerstweek. Vreemd, nu hoef ik bijna niets meer te zeggen.

Lientje had ook dennegroen mee naar huis gebracht om het in onze eigen kamers te hangen, het rook heerlijk naar hars, het herinnerde me aan de wandelingen die ik in het voorjaar met Hannes had gemaakt door het jonge dennehout. Op die laatste woensdagmiddag heeft ze groene slingers gebonden langs de lamp en de spiegel en de schilderijlijsten, ze was er lang mee bezig, ik heb in die tijd het hele ochtendblad gelezen, tot aan de advertentiepagina. Het was heerlijk geurig en rustig in de kamer, ik was zelf ook heel plezierig en tevreden.

Ik keek nog maar even de advertentiepagina door omdat Lientje nog altijd niet klaar was. Toen zag ik een advertentie die ik lezen moest, de vette letters sprongen zo in het oog - er stond: 'Spiritistische Seance'.

Ik was nooit naar een seance geweest, maar ik had er wel eens iets over gehoord. Een vriend van Hannes had kort na de oorlog in Engeland gewoond en hij had ons verteld dat daar in die tijd veel seances werden gegeven, omdat de mensen zo verlangden iets van hun doden te horen. Men moest dan naar zo'n seance een voorwerp meenemen dat in het bezit van de gestorvene was geweest, daaraan kon het medium zich oriënteren.

Dat herinnerde ik me terwijl ik de advertentie las, toen wist ik meteen zeker dat ik naar die seance zou gaan. Ik zocht de datum en de plaats, het was diezelfde avond in een verenigingsgebouw.

Lientje was klaar met haar denneslingers, ik liet haar de advertentie zien, ik zei dat ik daarheen ging en ik vroeg of ze mee wilde. Ze keek me aan en begreep me niet, toen legde ik haar uit dat we daar misschien iets zouden kunnen horen van Hannes.

Ze bleef me aankijken, ze knipte met haar ogen, dat deed ze wel meer als ze de dingen beter wilde zien, ze was een klein beetje bijziende. En toen zei ze: 'Dat mag je niet doen.'

Ik vroeg alleen: 'waarom wil je niet mee?' Want ik wist heel zeker dat ik zelf zou gaan.

Lientje gaf geen antwoord, ze ging door de tussendeur naar de kamer die van Hannes was geweest, daar ben ik later naar haar toegegaan, ik wilde dat ze begrijpen zou waarom ik ging naar die seance.

Ik heb haar gevonden voor het kleine tafeltje bij de deur, waarop Hannes zijn sigarettendoosjes en zijn bokshandschoenen en zijn magazines neergooide als hij thuiskwam, er lag een hele stapel rommel die ik nog niet had uitgezocht.

Lientje had een grote vaas met hulst tussen die dingen gezet, er stond ook hulst op het tafeltje voor de divan. Ik vroeg waarom ze in zijn kamer geen dennegroen had gehangen, toen zei ze:

'Hannes hield meer van hulst.' En toen bleef ze aan de takken schikken of ik er niet meer was.

Ik begon te spreken over de seance, ik wilde stellig gaan,

maar ik wilde ook dat ze weten zou waarom ik ging - ik zei dat ik al zo vaak van hem had gedroomd en dat hij me misschien nog wat zou willen zeggen - hij had immers geen afscheid kunnen nemen.

Ik praatte en praatte, zij schikte de hulst - heel mooie hulst, de trossen waren zwaar en vuurrood en de bladeren glimmend donkergroen. Ik praatte heel lang - eindelijk liet ze de vaas los - en toen opeens hield ze haar handen voor haar oren, ze stampte met haar voet en ze riep:

‘Stil toch! Wees toch stil, in godsnaam! Het mag niet, je mag niet - je mag het niet doen.’

Ik had haar nog nooit zo gezien, ik vroeg:

‘Waarom niet? Wat weet je van die dingen?’

Ze keek recht in mijn ogen, ze was al niet driftig meer, ze zei:

‘Ik weet er niets van. Maar als jij eraan gelooft, mag je niet gaan.’

Ik heb gevraagd: ‘Mag ik dan niet proberen om iets van Hannes te horen?’

Toen stond ze opeens voor me, rechtop, ze greep me bij mijn armen en schudde me door elkaar - het was zot - ze was nooit driftig geweest en het stond haar gek - ze had geen gezicht om driftig te worden - dwaas was het, alsof een muis opstand maakte tegen de kat. Maar ze liet me niet los en ze riep met een heel schelle stem die ik niet kende:

‘Je mag niet, je mag niet gaan, je hebt hem geen rust gegund toen hij leefde, moet je hem nu nog plagen na zijn dood?’

Toen liet ze me los en hijgde - ik ben de kamer uitgegaan en heb niets meer gezegd. Ik was niet eens boos op haar, zij kon niet weten wat ik wist - dat Hannes in mijn droom had gezegd dat hij naar me verlangde.

Ik heb alleen gegeten, het was de eerste keer na veel jaren dat ik weer alleen zat aan tafel, zonder Lientje en zonder Hannes. Lientje had de deur van zijn kamer achter me gesloten - het was wel grappig dat ze zo opstandig deed, ik mocht zo iets wel en ik dacht: ‘ze is natuurlijk een beetje zenuwachtig. Maar ze schijnt nu toch flinker te worden.’ Ik was werke-

lijk in een plezierige stemming omdat ik naar die seance zou gaan.

Na het eten heb ik me netjes aangekleed, op mijn gemak, ik heb mijn beste mantel aangetrokken en ik heb ook weer eens mijn neus gepoederd. Toen ik mijn nieuwe groenfluwelen hoed wilde opzetten, zag ik dat mijn haar al bijna wit was aan de slapen, toen heb ik met mijn hoed in de hand staan kijken of ik het zwart of bruin zou gaan verven. Ik heb lang gekeken, toen koos ik roodbruin en daarna heb ik pas langzaam mijn hoed opgezet, voorzichtig, dat de witte haren niet buiten de rand te zien zouden zijn. En ik was toch nog te vlug klaar met kleden, een half uur voor de tijd ben ik al de straat opgegaan.

Maar halverwege het gebouw merkte ik dat ik had vergeten een voorwerp mee te nemen dat aan Hannes had behoord, toen moest ik weer helemaal teruggaan. Ik heb het zilveren potlood bij me gestoken dat hij altijd in zijn vestzak droeg, ik gebruikte het op mijn schrijftafeltje.

Toen was er nog juist tijd genoeg om met de tram naar het gebouw te komen. Ik moest drie kwartjes entree betalen, dat leek me een krom getal - ik weet nog dat ik een gulden gaf en het kwartje, dat de juffrouw terugschoof, kalm heb laten liggen.

De zaal was gewoon verlicht, er was niets dat geheimzinnig of griezelig was, alle stoelen waren bezet en ik rekende al die kwartjes uit, het was een heel aardig bedrag. Ik was helemaal niet zenuwachtig of geagiteerd, rondom zaten allemaal gewone mensen net als ik, die ook geld hadden betaald omdat ze iets te weten wilden komen of alleen gewoon nieuwsgierig waren.

Voordat het medium binnenkwam, is een meneer rondgegaan met een groot houten dienblad, daarop konden we onze voorwerpen neerleggen. Toen hij mij het blad voorhield, legde ik dadelijk het potlood neer waarmee ik al de hele tijd in mijn hand had gezeten, het lag toen tussen een hele verzameling doodgewone dingen - portefeuilles en ansichtkaarten en horloges en een roodfluwelen tas - het was een collectie van voorwerpen die iedereen in huis heeft en waar

niemand op let.

Maar toen het blad was neergezet op de tafel, naast de karaf en het glas die altijd staan op zo'n groen laken, leek het toch of al die gewone dingen ergens op wachtten.

Het medium dat de seance gaf, was een heel gewone vrouw; als ik tegenover haar had gezeten in de tram, had ik niet eens naar haar gekeken. Ze was gezet en had een onderkin, ze droeg ook een zwart zijden japon die niet meer in de mode was, zoals fatsoenlijke burgerdames die dragen. En toen ze ging praten had ze ook de stem van een nette burgerdame.

Maar haar eerste woorden waren al vreemd, ze zei:

‘Ik zal eerst enige intelligenties beschrijven die ik hier aanwezig zie.’ Toen werden haar ogen strak en een beetje glazig - gewone mensen die in gedachten zitten, kijken zo.

Ze zag uit over de hoofden van de mensen en wees in de zaal, toen ging ze beschrijven:

‘Achter die heer op de eerste rij - die meneer met de bontkraag - staat een oude dame. Ze heeft een vol gezicht met een brede mond, nu lacht ze, ze mist een hoektand - aan haar arm hangt een zwarte boodschappentas.’

Natuurlijk keek iedereen naar die heer, het was eigenlijk geen heer, het was een chauffeur. Ik was blij dat achter mij niemand stond.

Het medium beschreef nog een heleboel andere verschijningen, men kon aan de mensen zien of ze de beschrijving kenden, het was heus een amusante bezigheid om op te letten hoe de mensen zich hielden.

Toen keerde ze zich naar het blad en nam een voorwerp op. En toen was er opeens niets meer dat amusant leek. Ik keek steeds of haar handen nog niet het zilveren potlood zouden nemen.

Er was al een uur voorbijgegaan, ze had al veel voorwerpen betast en bijzonderheden verteld van de mensen aan wie ze behoorden - men kon toch niet altijd aan de gezichten zien of alles uitkwam wat ze zei. Enkele mensen knikten wel en de meesten lachten, maar sommigen bleven heel stijf en recht zitten.

Ze gaf ook raad aan het publiek, wanneer het voorwerp aan een levende behoorde. Er was een oude heer, ze vertelde hem dat zijn huishoudster, van wie hij die roodfluwelen tas had meegebracht, wel een erg lastig vrouwspersoon was, maar dat hij haar nog lang zou mogen behouden; toen keek hij heel ongelukkig, hij had bedoeld te vragen hoe ze van haar hoofdpijn af moest komen, en daarop gaf het medium hem goede raad over natte windsels en dat soort dingen. De andere mensen hebben veel plezier gehad om dat oude heertje.

Ja, het waren een paar dwaze uren - niets was te groot en niets te klein voor die vrouw, ze zei alles - ze sprak tegen een moeder die haar kind had verloren, ze beschreef het kind en bracht lieve woordjes over - en toen had ze het opeens over een tramabonnement dat was zoekgeraakt en op de onderste plank van een boekenkast moest liggen. Het was alles heel menselijk en ik vond het al niet gek meer dat we per persoon drie kwartjes hadden betaald - geld was ook een heel gewoon ding waarmee we allemaal te maken hadden.

Eenmaal had ze het zilveren potlood in haar hand - toen stond mijn hart stil. Maar ze keek op of ze geroepen werd en legde het potlood weer neer.

Daarna begon ik de avond eigenlijk vervelend te vinden, het werd eentonig op de duur, dat medium had ook geen prettige stem. Als ze geïnspireerd sprak, ging het nog wel, maar dan opeens nam ze weer haar seancetoon op, dan keek ze rond en vroeg met haar nette damesstem: 'Wilt u even controleren of dit juist is?'

En toch kon ik nog niet weggaan, ik wist dat het potlood nog lag tussen al die andere dingen, ik hoopte nog altijd een beetje dat ze me iets zeggen zou wat ik nodig had. Maar toen zag ik op mijn horloge dat de tijd voor de seance haast voorbij was.

En toen herinnerde ik me dat men mensen kan dwingen iets te doen als men het zelf maar volstrekt en zeker wil, en toen keek ik met mijn eigen sterk verlangen naar die vrouw, ik zocht naar haar lichte, strakke ogen en ik perste mijn eigen wil in de hare - ik wilde dat ze het zilveren potlood van

Hannes nemen zou.

Opeens legde ze neer wat ze in haar handen had, ze bewoog haar vingers over het blad of ze iets zoeken moest en toen hield ze het potlood in haar hand.

Ik kromp in elkaar, ik was zelf geschrokken dat ze gedaan had wat ik wilde. Maar ze keek al naar mijn kant, ze keek over me heen naar iets dat achter me was, zoals ik haar had zien doen bij de anderen, en toen woog ze het potlood op haar vlakke hand, ze hield met moeite haar hand omhoog of die iets zwaars droeg.

‘Dat is eigenaardig,’ zei ze langzaam, ‘het is of ik dit voorwerp omhoog moet tillen uit een diepte - wat koud is het daar, mijn vingertoppen worden zo koud, ze zullen bevriezen.’ En ze rilde. Toen keek ze weer gewoon, ze had weer haar zakelijke seancestem, ze zei:

‘Ik zal eerst de voorwerpen beschrijven die bij dit potlood hebben gelegen.

Ik zie een sigarettenkoker, een Russisch zilveren sigarettenkoker, er staat een monogram in de hoek - weet hier iemand of er een inscriptie staat in de koker?’

Ik knikte ja, en de mensen om me heen gingen kijken - dat was vreselijk - maar ik wilde volhouden, ik wilde weten wat er te weten was.

‘Er staat een jaartal bij die inscriptie, ik zie een negen en een drie - negentienhonderd drieëntwintig - komt dat uit?’

Ik heb weer geknikt, het kwam precies uit, de sigarettenkoker was een prijs geweest bij een onderlinge zwemwedstrijd in 1923.

‘Nu zie ik ook een zakdoek,’ zei ze, ‘een blauwzijden herenzakdoek - donkerblauw met een witte rand. Is dat in orde?’

Ik zat stil te wachten - ik zag de zijden doek die Lientje aan Hannes had gegeven op zijn laatste verjaardag. Toen zei het medium:

‘Nu ga ik weer een intelligentie beschrijven die ik aanwezig zie. Achter die dame op de zesde rij, die dame met de groene hoed, staat een heer. Een blonde heer, hij is wat

bleek, maar hij is fors gebouwd. Nu wijst hij op een litteken, een breed wit litteken aan zijn rechterarm.'

En toen moest ik mijn hand voor mijn ogen leggen, ik zag ook zo duidelijk het litteken dat Hannes aan zijn pols had overgehouden toen hij het glas van de keukendeur moest inslaan. Maar het medium ging verder:

'Hij wil dat ik iets zeggen zal, hij maakt zich ongerust over iemand die hij hier heeft achtergelaten bij zijn overgang. Hij wil dat ik iemand waarschuw.'

Opeens keek ze omhoog of ze luisterde. Toen ze weer sprak, was haar stem heel anders, diep, als een mannenstem. Ze vroeg met die diepe stem:

'Lene? - Line?'

En toen weer met haar eigen zakelijk geluid: 'Kunt u controleren of dit juist is?'

Ik kon niets meer controleren - ik was verstijfd - ik wist niet meer dat ik iets zeggen kon, mijn hart bonsde met harde slagen, ik voelde dat in mijn keel.

De vrouw legde het potlood neer en nam het weer op, ze streek erlangs met haar vinger, toen ging ze verder:

'Hij zegt dat ik spreken moet, er is iemand die hij bij moet staan.'

Ik zag haar ogen, ze dreven weg naar opzij of ze ingespannen luisterde; toen ze weer sprak, had ze een hoge, angstige stem, ze sprak heel vlug.

'Er is gevaar - de blonde jonge vrouw die naast hem staat, is in gevaar, maar hij kan haar niet bereiken - er moet hulp worden gebracht.'

Toen ging ze met haar gewone stem die jonge vrouw beschrijven, ik hoorde dadelijk dat ze Lientje bedoelde - ze sprak over een jong, tenger persoontje met golvend blond haar en blauwe ogen, ze beschreef precies hoe Lientje haar hoofd opzij kon houden. Ze vertelde ook dat de jonge vrouw een lang wit kleed droeg, een ochtendjapon of een nachthemd. Dat was wel grappig - Lientje had nooit een pyjama willen dragen. Ik luisterde en knikte, alles kwam precies uit - ik begreep alleen maar niet waarom Lientje door Hannes moest worden beschermd.

De vrouw praatte nog altijd verder, haar ogen zagen over mijn hoofd, soms glimlachte ze tegen iets dat ze zag, ze zei:

‘Die jonge vrouw heeft mooi blond haar, het golft - nu strikt ze daar een witte band omheen. De heer naast haar ziet toe - nu legt hij zijn hand op haar hoofd - het is een knap paar.’

Opeens stond ik overeind, ik geloof dat de mensen zich hebben omgedraaid, maar ik heb geroepen: ‘Dat is niet zo, u vergist u.’

‘Ik vergis me niet,’ zei de vrouw, ze sprak tegen me alsof ik een lastig kind was, ‘deze mensen horen bij elkaar, ze zijn verloofd of getrouwd.’

Ik ben rechtop blijven staan, ik was ijskoud, en toen heb ik over al die mensenhoofden heen door de zaal geschreeuwd dat daar allemaal niets van waar was, dat die twee mensen nooit verloofd of getrouwd waren geweest. Het medium bleef stil staan, alleen maakte ze korte bewegingen met haar handen, zoals men een mug of een vlieg wegslaat. En ik had haar van het podium kunnen wegslaan.

Eindelijk ging ze verder, heel kortaf en geprikkeld, ze zei:

‘U moet niet tegenspreken. Als ik zeg dat dit zo is, heb ik daar mijn reden voor, ik kan niet alles zeggen. Wij zien de verhoudingen tussen de mensen anders dan u die kunt zien, wij zien zo'n huwelijksverhouding heel anders.’

En toen, opeens, liet ze het potlood vallen of ze zich gebrand had - ze keek weer gewoon de zaal in en zei:

‘Hierover wil ik niet verder spreken. Die dame met de groene hoed kan aanstonds bij mij in de bestuurskamer komen - dan wil ik haar wel meer zeggen.’

Ik ben opgestaan - ik moest een paar mensen voorbij, ik zette de hele zaal in onrust, maar er was niets meer dat me tegenhield, ik heb niet eens aan dat potlood gedacht, ik wilde naar huis.

Ik moest vluchten. Ik heb wel eens gehoord dat een aangeschoten dier terugvlucht naar zijn hol als de wond dodelijk is en dat het daar dan gaat sterven. Ik ben naar huis gevlucht, ik heb met mijn voeten langs de weg geschoven en langs de

stoepen en huizen gevoeld als een blinde - ik moest ook telkens mijn handen tegen mijn ogen drukken en dan weer op mijn hart dat bonsde van pijn, ik voelde alleen nog mijn hart, ik wist niets meer. Maar toen ik voor mijn huis stond, wist ik toch weer dat Lientje daarbinnen was en dat ik haar iets moest vragen.

Ik heb wel niet geweten wat ik vragen moest toen ik voor mijn huisdeur stond en de sleutel maar niet in het slot kon krijgen - ik wist alleen dat ik naar binnen wilde, naar Lientje.

Boven was alles donker, ik kon haar niet vinden. Ik heb in alle kamers licht gemaakt, in haar slaapkamer en in de mijne en in de eetkamer, ik vond haar niet. Toen voelde ik dat de deur naar de kamer van Hannes op slot was. Ik stond daar voor die gesloten deur, ik kon niet verder. Ik zag een stofhoekje aan het paneel, dat heb ik uitgekrabd met mijn nagel, ik zag ook een vuile vingerafdruk en ik dacht: 'Hannes krijgt wel erg zwarte handen in dat sportpark.'

En toen opeens wist ik weer dat Hannes dood was en me met Lientje had bedrogen.

Toen is de bliksem bij me ingeslagen. Opeens wist ik alles, ik zag alles. Ik hoorde Lientje bewegen achter de deur - ik wist waarom ze niet mee had willen gaan naar de seance.

Ik heb op die deur gebonsd, er werd niet opengedaan. Ik heb gebonsd en gebonkt op die deur, maar er kwam geen geluid meer van de andere kant.

Toen heb ik rondgekeken naar iets waarmee ik de deur zou kunnen stukslaan, maar ik vond niets in de kamer, daarom heb ik uit de hoek van de gang de bamboestok gehaald met de loden knop die daar nog altijd stond tussen de hockeysticks van Hannes.

Ik heb die stok voelen zwiepen in mijn hand - ik wist dat het een wapen was, daarmee zou ik het paneel van die dichte deur wel doormidden kunnen slaan. Hannes legde die stok naast zich als we buiten in de tent of in de boot sliepen, ik had hem wel eens gevraagd waarom hij niet liever een revolver kocht - toen had hij gezegd dat een vuurwapen hem te ordinair was, een man moest zich kunnen redden met zijn

handen en een stok. Hij had me ook laten zien hoe hij de stok hanteerde, de loden knop hield hij in zijn hand, hij had genoeg aan de rotting.

‘Met de knop sla ik alleen in geval van nood,’ had hij gezegd, ‘die knop slaat door alles heen.’

Ik was altijd schuw gebleven voor die stok, maar toen nam ik hem stevig in mijn hand, ik wist dat ik met die stok in de kamer van Hannes kon komen. Dat was prettig, ik heb nog niet dadelijk tegen het paneel geslagen, ik heb de stok geprobeerd tegen een trijpen voetkussen - ik sloeg een gat in het trijp.

Maar juist toen ik weer voor de kamerdeur stond, heeft Lientje opengedaan.

Ze stond in haar nachthemd, ik dacht: ‘ze is dus niet de hele avond hier in de kamer geweest, waarom is ze weer naar zijn kamer teruggegaan?’ - en toen zag ik opeens dat haar witte nachtpon lang was als een peignoir en op haar blote voeten hing, en dat ze om haar hoofd de witte band droeg waarmee ze 's nachts haar krullen bij elkaar bond.

Ik ben naar binnen gestapt in de kamer van Hannes en ik heb rondgekeken wat ze daar gedaan kon hebben - toen zag ik zijn witwollen shirt op de divan liggen, dat had daar niet eerder gelegen.

Ik heb het shirt opgenomen van de divan, ik voelde de wol in mijn hand, en toen opeens rook ik dat Hannes dat shirt had gedragen - aan zijn lichaam, tegen zijn huid had gedragen - ik rook Hannes zoals hij had geleefd en bewogen onder zijn kleren - daar werd ik duizelig van. Ik heb het shirt weer neergelegd op de divan en met mijn hand over de wol gestreken. Maar toen voelde ik onder mijn vingers een vochtige plek, ik heb omgezien naar Lientje, en ik zag op haar gezicht dat ze tranen had gehuild.

En toen ben ik wild geworden, ik weet al niet precies meer wat ik toen heb gezegd - ik geloof dat ik vreselijke dingen heb gezegd, ik zie nog haar wit gezicht en haar mond die open bleef staan.

Zij heeft me lang zo aangekeken, ze heeft niets teruggezegd, of ik heb het niet verstaan. Ik weet alleen zeker dat ze

iets ging zeggen toen ze leunde tegen dat tafeltje waarop de hulst stond, ze zei: ‘Je was hem niet waard.’

En toen ging ze snikken - ze heeft gesnikt met haar vuisten voor haar mond tot ik schreeuwde dat ze stil moest zijn - ze snikte nog net als vroeger toen ze een kind was, zo verschrikt, achter haar handen, en toen heb ik gezegd:

‘Hoe heb je me zo kunnen bedriegen?’

Ja, dat heb ik gezegd, ik heb haar nog iets verweten. Ik had al helemaal vergeten dat Hannes niet meer van mij was geweest, die laatste tijd van zijn leven - ik begrijp nog maar niet hoe ik dat alles zo vergeten kon. Maar ik dacht er niet meer aan, ik voelde me bestolen, door haar, juist door haar - ik wilde weten wat ze had gestolen. Ik heb geschreeuwd dat ze iets zeggen moest, ze heeft geslikt en niet gesproken, toen riep ik ‘Slet!’ en toen vloog ze overeind.

God, ik heb niet geweten wat ik allemaal zei - ik had alleen pijn in mijn hart - overall - ik kon niet meer. Maar dat zag ze natuurlijk niet, ze stond heel streng en rechtop tegenover me, ik zag dat ze meer was dan ik. En toen zei ze:

‘Je bent vuil. Het is toch waar dat je vuil bent. Toen je het vroeger zei van jezelf, heb ik het niet geloofd, maar nu zie ik hoe je bent.’

Ik schrok zo vreselijk daarvan, ik werd koud van schrik, ik wist dat ze gelijk had. Maar toen viel me in wat dat medium had gezegd, die had gesproken over een huwelijksverhouding en een knap paar - dat was toch Hannes met Lientje geweest - ik heb mijn tanden voelen knarsen, ik heb gezegd: ‘Slet! Jij bent toch altijd nog vuiler dan ik. Nu zul je me alles vertellen.’

Toen heeft ze voor me gestaan met haar wit gezicht, ze deed heus haar best om iets te vertellen, ze was al niet streng meer, misschien heeft ze wel medelijden gehad. Haar stem beefde wel, maar ze heeft toch gezegd wat ik weten wilde, ze heeft gezegd dat zij van Hannes had gehouden en hij van haar.

Gek, en dat was toch niets nieuws - natuurlijk hadden ze van elkaar gehouden zolang hij bij ons in huis was; ik wachtte alleen of ze zeggen zou hoe ze samen hadden geleefd.

Ik stond en luisterde, ze praatte heel bedaard, maar met zo'n lichte, bevende stem - ik dacht: 'wat een kind, wat een bang kind is ze toch nog' - ze praatte of ze haar les opzei. Maar opeens keek ze over me heen, toen kwam er zo'n vreemde gelukkige lach om haar mond en ik dacht: 'nu is ze blij dat ze eindelijk over hem kan praten.'

Ze vertelde alles, ik zag het gebeuren - hoe Hannes bij haar had gezeten, eerst alleen maar stil bij haar had gezeten als hij verdriet had om zichzelf en mij - en haar later toch veel had verteld - tot hij eens op een zomeravond, deze zomer, op zijn knieën naast haar was neergevallen en zijn hoofd in haar schoot had gelegd.

Vreemd. Ik heb Hannes nooit op zijn knieën gezien.

Ze sprak verder en zei: 'Ik had hem lief, al zo lang, misschien heb ik hem wel mijn leven lang liefgehad, en toch wist ik wel dat hij van jou was. Maar hij had me nodig en hij wilde me in zijn armen nemen, toen heb ik gezegd dat dat niet mocht, het was niet goed voor hem, hij was getrouwd met jou. Toen heeft hij me alleen gekust, hij heeft me maar eenmaal zo gekust in zijn leven. Maar nu zal ik me nooit vergeven dat ik hem niet heb liefgehad zoals hij verlangde.'

Ze stond nog te kijken, toen greep ze achter zich naar iets waaraan ze zich vast kon houden, de vaas met hulst kantelde en sprong aan scherven tegen een ijzeren halter. Zij leunde tegen het tafeltje, ik zag dat haar hand in een scherf greep en bloedde, maar zij merkte het niet, ze zei:

'Ik ben te braaf geweest, ik wilde braaf zijn omdat ik medelijden had met jou, ik dacht dat je hem liefhad. Maar jij houdt alleen van jezelf, nu zie ik voor het eerst hoe je bent, ik heb het nooit geloofd - ik heb Hannes niet willen geloven.'

Toen viel ze in elkaar tegen de divan, ze heeft gesnikt en geroepen. En ze heeft gepraat tegen Hannes - ik hoorde hoe ze sprak, ze lag voorover op zijn wit shirt en ze gaf hem haar eigen lieve namen, die ik nooit had gehoord; ze klaagde dat ze hem weg had laten gaan. Ik hoorde het, ze praatte tegen hem, ze zei: 'o mijn arme liefste, mijn arme, lieve jongen.'

Ik hoorde het aan, bij ieder woord hoorde ik dat Hannes me was afgenomen, dat ik hem was kwijtgeraakt, tot in der

eeuwigheid; eindelijk had ik het zo vaak gehoord dat ik iets begon te begrijpen. Ik merkte opeens dat ik geen toekomst meer had, niet eens na mijn eigen dood, ik stond helemaal kaal en alleen - zo armoedig was ik nog nooit geweest.

Je moet me geloven - en er zou toch niets zijn gebeurd als ik niet die stok in mijn hand had gehad - als ik eerst naar de gang had moeten lopen, was er stellig niets gebeurd. Ik was niet eens meer woedend of driftig, daar was geen reden voor, iedereen moest nu maar doen zoals hij wilde. Ik wist ook dat er nog iets was wat ik zelf moest doen, maar dat kon ik niet vinden, ik was er ook niet nieuwsgierig naar, ik dacht: 'straks valt het mij wel in.'

Ik stond daar en verwonderde me alleen dat iemand zo eenzaam in de wereld kon staan. Je moet denken, alles was me afgenomen in één avond - ik had Hannes niet meer, want die droom was bedrog geweest, en Lientje was ik ook voorgoed kwijt. Er was niemand meer die nog van me houden kon - Lientje had zelf gezegd dat ze wist hoe ik was. Ik stond maar zo'n beetje met de stok te spelen tussen mijn vingers - er was niets meer dan dat lastige gevoel dat ik iets doen moest en dat ik niet kon vinden wat het was.

Je moet me geloven - als ik toen niet dat mooie blonde haar van Lientje had gezien, zou er niets zijn gebeurd, als ze maar even had opgekeken met haar gewone ogen, zou ik misschien wel tranen hebben gehuild, dan was alles heel anders geweest - de hele wereld zou anders zijn geworden. Maar ze keek niet op, ze lag voorover en haar blonde haren lagen wijduit over het shirt van Hannes, ik keek neer op die golvende zachte haren, er was nog geen enkele grijze tussen - en ik moest mijn haar al gaan verven.

Toen dacht ik: 'geen wonder dat hij nog van haar houdt na zijn dood.' En toen wist ik dat ik onzin dacht, maar dat maakte geen verschil, die onzin deed pijn.

Het hinderde me zo vreselijk dat haar hoofd op het shirt van Hannes lag - ik wist hoe dat rook en voelde, ik had vroeger zo vaak mijn hoofd daartegen gelegd. Ik raakte met mijn hand aan haar schouder, dat ze tenminste op zou kijken, maar ze bleef liggen met haar hoofd op het shirt.

Toen voelde ik pas dat ik de stok in mijn hand hield met de loden knop naar omlaag.

Ik speelde een beetje met de stok, ik zag dat de knop zwiepte als ik maar even de rotting bewoog, het was een spelletje, en onderwijl zag ik altijd het blonde hoofd van Lientje op de witte wol.

Maar opeens schoot iets in mijn herinnering - ik moest opeens denken aan de handen van Hannes, ik zag hoe die gelegen hadden om dat mooie zachte haar van Lientje op de avond voor zijn reis, ik zag ook weer hoe hij zijn wang tegen haar voorhoofd had gelegd, zo voorzichtig.

Toen kromp ik in elkaar van diezelfde afschuwelijke pijn die me naar huis had gedreven, een onhoudbare pijn - een lichaam vol brandblaren kan niet zo gruwelijk gloeien - dit kan een mens niet vertellen aan een ander. Ik brandde van pijn, achter mijn ogen en in mijn hart.

Ik greep naar het shirt, ik wilde dat wegtrekken onder het hoofd van Lientje, ik wilde zelf mijn dichte ogen leggen tegen die zachte wollen trui, die ik had gekend aan het lichaam van mijn eigen man.

Maar Lientje heeft de trui vastgehouden met haar twee handen, ze heeft haar handen en haar hoofd dieper in de divan gedrukt, op die trui.

Toen heb ik tegen haar knieën geschopt, dat ze op zou staan, maar dat merkte ze niet eens - ze lag voorover met haar armen over het shirt, ik kon daar niet meer bij. En toen heb ik haar doodgeslagen.

Doodgewoon. Doodgeslagen. Ik heb het gedaan, ik weet hoe ik het deed, ik heb die zwiepende slag nog in mijn arm - soms sta ik op uit mijn bed en loop rond en sla met mijn rechterarm uit, naar voren - precies zoals ik die avond heb geslagen, Je hoeft niet te denken dat ik buiten bezinning ben geweest - laat die advocaat en die dokter maar praten - ik wist precies wat ik deed, al was ik ook ijskoud van woede. Ik wilde dat hoofd op die trui stukslaan, stellig - stukslaan!

Ik wist natuurlijk niet hoe het zijn zou als ik eenmaal had geslagen - ik heb alleen gekeken hoe ik sloeg, op het hoofd

van Lientje tegen het shirt. Ik heb me verwonderd dat de knop bleef steken en niet terugzwoepte en dat het shirt opeens bloedrood werd, ik heb het heel onsmakelijk gevonden dat ik de knop moest losmaken uit al die haren en schedelsplinters, mijn vingers werden zo akelig kleverig.

Ik heb dat alles alleen heel onsmakelijk en vies gevonden - ik weet ook nog dat ik telkens kommen schoon water haalde om dat hoofd te wassen en dan legde ik ook telkens weer iets daaronder dat nog niet bebloed was. Ik heb in de kast van Hannes gegrepen naar alles wat daar lag - zakdoeken en overhemden en een grijszijden scarf - telkens lichtte ik het hoofd op om het neer te leggen op lijfgoed van Hannes dat schoon was en dan weer bevekt werd - de wond bloedde wel niet meer maar er was zoveel bloed dat nog tussen de haren kleefde, telkens als ik dacht dat ik alles had afgewassen, zag ik weer een nieuwe rode vlek.

Maar eindelijk ben ik toch klaargekomen - toen heb ik gemerkt dat het hoofd bij het lichaam van Lientje hoorde - en toen heb ik haar hele zwaarte opgetild in mijn armen en op de divan gelegd, daar heb ik haar toegedekt met de plaid van Hannes.

Toen zag ik dat alle deuren openstonden en dat overal licht brandde, daaraan heb ik pas gemerkt dat er iets heel bijzonders was gebeurd. Ik weet nog hoe ik al die deuren heb gesloten en alle schakelaars omlaag heb gedrukt, telkens ging een andere lamp uit, dat was heel prettig - ik heb gezocht toen het hele huis donker was - ik dacht: 'ziezo, nu is de komedie uit.'

Vreemd - het was werkelijk of ik in het theater was geweest - ik had zo'n tevreden gevoel dat nu alles precies was geëindigd zoals het behoorde. Ik ben ook het huis uitgegaan zoals men een theater achter zich laat als het stuk uit is - ik had niets meer met het huis te maken.

Toen ben ik gaan lopen in de nacht, heel lang, ik weet wel niet meer waar ik gelopen heb, dat hoefde ik niet te weten - ik had nog altijd zo'n kalm gevoel dat ik niets hoefde te weten. Ik heb door lange straten gelopen, ook langs een gracht - ik heb de maan in het water zien schijnen, daar heb

ik lang naar staan kijken.

En toen, in de morgen, net toen de zon opging, heb ik een raam zien opschuiven, ergens op een bovenhuis, er stond een blond jongetje achter dat raam, zo'n schattig blond krullebolletje - hij was zeker nog geen drie jaar, hij had van die mollige armpjes die uit zijn hansopje staken. Door de raamspleet legde hij een hoopje broodkorstjes neer voor de vogeltjes - hij lag met zijn mondje voor de opening en riep met een hoog uithaaltje: 'Piet! - Piet!'

Toen zag ik ook dat er sneeuw lag op de vensterbank. En toen wist ik opeens dat de hele wereld nog bestond en dat ik toch mijn zuster had doodgeslagen.

Ik heb in de portiek van dat bovenhuis gezeten op een blauwstenen stoep met besneeuwde hoeken, maar er kwamen mensen, toen ben ik opgestaan, en weer gaan lopen. Telkens als ik heel lang gelopen had, ben ik gaan zitten, maar dan kwamen er mensen en ik moest opstaan. Zo heb ik de hele dag gelopen, het was geen lange dag, een winterdag - ik begreep maar niet dat het nog niet donker wilde worden. Eindelijk werd het toch donker, maar toen gingen de straatlantarens licht geven, daarom ben ik zover gelopen tot ik geen lantaren meer zag, tot de stad had opgehouden.

Daar heb ik gezeten op een hoop besneeuwd zand. En daar stond toen opeens die politieagent met zijn zaklantaren. Die zei: 'Wel juffie, wat is er aan de hand?'

Toen was ik blij dat die agent me vond, dat was precies wat nog gebeuren moest, ik heb gevraagd of hij mee naar huis wilde gaan om te kijken naar Lientje.

En dat is alles.

Zuster, wat doe je? Huil je? Om mij?

Mooi is dat, zo'n traan die langs je wang loopt voor een ander. Kijk - ik vang je traan op met mijn vinger.

Het doet natuurlijk geen pijn als je huilt om een ander...

Al die tranen die ik ooit heb gehuild, deden pijn - ik heb ze ook alleen maar gehuild om mezelf. Maar het ergst gloei-

den de tranen die ik niet huilen kon, omdat ze bleven steken achter mijn ogen. Hier, bij jullie, heb ik zo gelegen en de pijn gevoeld tot ik haast gek was geworden - ik kon toen niet eens meer huilen om mezelf, ik was zelf ook al helemaal weg en verloren.

Ja. Vader heeft het gezegd. 'De weg der goddelozen zal vergaan.'

Vreemd, en dat kan me nog altijd niet aan het schrikken maken - God heeft zelf gemaakt dat ik goddeloos moest zijn, hij heeft me laten vragen zonder antwoord te geven. Nu ben ik te moe om nog iets te vragen. En wonderen verwacht ik ook niet meer - God doet geen wonder - hij kon me niet eens een traan laten huilen om Lientje.

Zuster! Wat doe je nu? Bid je? Voor mij?